

DE GORTPELMOLEN

en

HET PELEN VAN

GORT

MET DEN WINDMOLEN

door

een oud-pelmoleenaar.

G. H. Havink

1928-1929.

Ik ben begonnen dit handschrift over te schrijven, als studiemateriaal, voor eigen gebruik, omdat ik zelf als leerling molenaar op een pelmolen werk. Het is vrijwel onmogelijk om dit geschrift te begrijpen als je geen enkel beeld van een werkende pelmolen voor ogen hebt.

Allerlei termen worden bekend verondersteld. Het is een geschrift door en voor molenaars .

Daarnaast was voor mij een probleem dat veel molenbenamingen in Noord Holland anders zijn dan die hier in Groningen gebruikt worden. Nog los van het Nederlands zoals dat aan het begin van de vorige eeuw gebruikelijk was.

Dhr. Havik was natuurlijk geen echte schrijver, zodat de typografie in het handschrift niet erg consequent is. Ik heb de oorspronkelijke spelling en indeling overgenomen en hier en daar van kleine verduidelijkingen voorzien.

Henk Goudappel (leerling molenaar) Usquert
oktober 2010

Daar het pellen van gort met den windmolen al sedert tientallen van jaren niet meer wordt uitgeoefend en op den achtergrond is geraakt, heb ik hiermede getracht een enigszins bevattelijke schets over dit onderwerp te geven. Nu reeds hebben velen een geheel verkeerde voorstelling over dit bedrijf. Sommige namen en uitdrukkingen op het pellen betrekking hebbende, worden dikwijls geheel anders uitgelegd, dan ze in werkelijkheid bedoelden.

Ter verduidelijking heb ik tusschen de tekst eenige teekeningetjes gekrabbeld, die, hoewel in 't geheel niet nauwkeurig, voor velen toch wel begrijpelijk zullen zijn.

Door het verdwijnen der pelmolens is thans voor velen onbekend, wat voorheen iets heel gewoons was.

Koog aan de Zaan. Januari 1929

De PELMOLENS aan de ZAA NSTREEK.

Ongeveer in het jaar 1660 was of werd een uitgeweken Duitscher eigenaar van een vermoedelijk niet grote windmolen, die te Koog op enig voorland aan de zaan stond, waarschijnlijk in de nabijheid van het tegenwoordige Hellingpad.

Met deze molen nam hij proeven om gerst van de doppen te ontdoen, de doppen te verwijderen, om dan de gort over te houden, die dan geschikt was om door mensen te worden opgegeten.

Toen hem dit vrijwel gelukte, richtte hij de molen als zodanig hiervoor in, waarmede hij de grondslag legde voor ene industrie, die later zulk een grote vlucht zou nemen. De molen kreeg den naam van: „De oude pelmolen” en de eigenaar daarvan werd naar het bedrijf dat hij uitoefende „Pel” genoemd.

Deze molen werd waarschijnlijk spoedig vervangen door een nieuwe grotere molen, die de naam kreeg van: „De Pellekaan”, en op ditzelfde voorland werd gebouwd aan het einde van de Schipperslaan, welke plaats thans nog wordt aangeduid als „de Pellekaanhoek”.

De ondervindingen en verbeteringen die men zo langzamerhand bij het pellen had opgedaan, werden nu bij den nieuwgebouwde molen

toegepast, waardoor deze veel beter en doelmatiger was ingedeeld.

„De Pellekaan” werd in den loop der jaren vertimmerd tot oliemolen en is in 1880 als zodanig gesloopt, nadat de molen sedert enige jaren niet meer gebruikt werd; „voor een duivennest” had gestaan.

Daar men spoedig inzag dat dit pelbedrijf ook in de toekomst een bestaan kon verschaffen, begon men spoedig meerdere van dit soort molens te bouwen en waren deze dan ook weldra over de gehele Zaanstreek verspreid. Men vindt ze zowel aan de Zaanoevers, als in het Oost- en Westzijderveld, in Oostzaan en in Westzaan, in Wormerveer, aan de Zijl te Assendelft, aan de Braak op 't Kalf, aan de Wijde Wormerringvaart. De meeste pelmolens werden echter in het Oostzijdeveld aangetroffen, vermoedelijk door de nabijheid van Oostzaan en Landsmeer, daar de veehouders aldaar grote afnemers waren van de afvalproducten, die door het pellen van gort en rijst werden verkregen, ook de nabijheid van Amsterdam zal hiertoe wel bijgedragen hebben.

Naast het pellen van gort had men weldra ook dat van rijst ter hand genomen, hetwelk als doprijst of paddie uit Indië werd aangevoerd.

Na 1870 wed voor het pellen van rijst allengs de

stoomkracht toegepast en werd nadien meest alle rijstpelmolens veranderd in gortpelmolens.

Sedert begin 1900, toen de stoomkracht ook op het pellen van gort werd toegepast, leden de nog overgebleven gortpelmolens een kwijnend bestaan. De een na de ander werd gesloopt of tot een ander bedrijf ingericht.

De ROEDEN van den pelmolen.

Voor het pellen gebruikt men de grootste soort molens, daar voor dit werk veel kracht vereist word.

De roeden dezer molens hadden meestal een lengte van 80 voet ($\pm$ 22 **22,65** meter) en daarboven, terwijl de hekkens dezer molens een lengte hadden van 9 voet ($\pm$ 2,20 **2,55** meter). Een enkele molen zoals „De jonge Wildeman” aan de Watering te Koog wiens roeden korter dan 80 voet waren, had de hekkens van 10 voet ($\pm$ 2,80 **2,83** meter) (1 *Amsterdamse voet* = **0,283133 meter red.**)

De roeden van de pelmolens waren voorzien van brede schuinopgaande voorzomen, die der oliemolens stonden lang zo schuin niet; men noemde dan ook de roeden van den pelmolen „een hoog op pelderskruis” [Fig. 1] en die der oliemolens: een laag of vlak kruis.

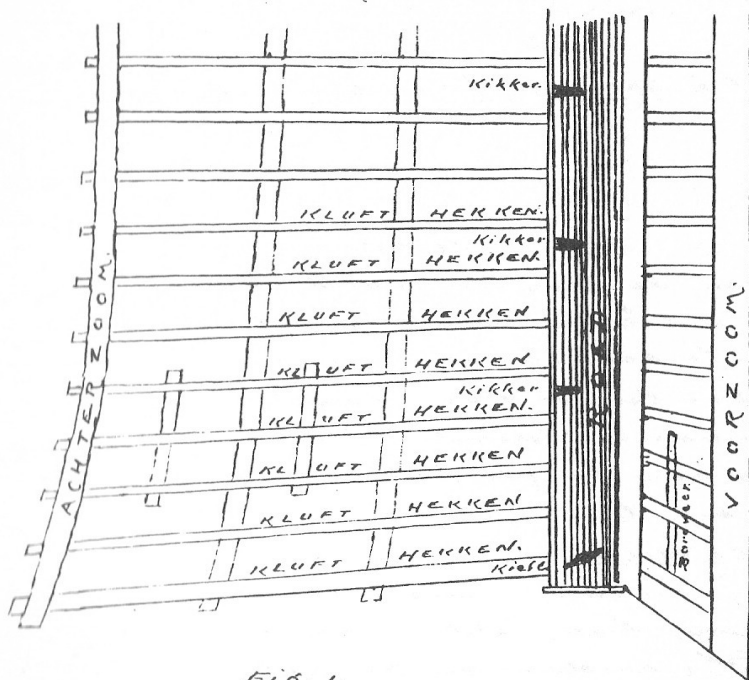

FIG. 1.

Doordien de pelmolen door dit hooge kruis de wind als het ware opschepte en vasthield, bleef

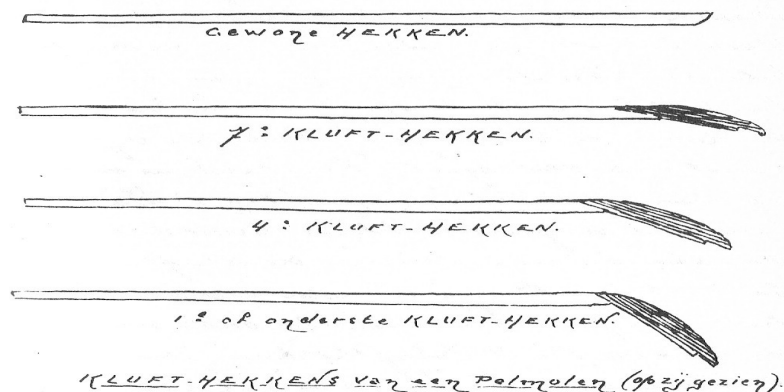

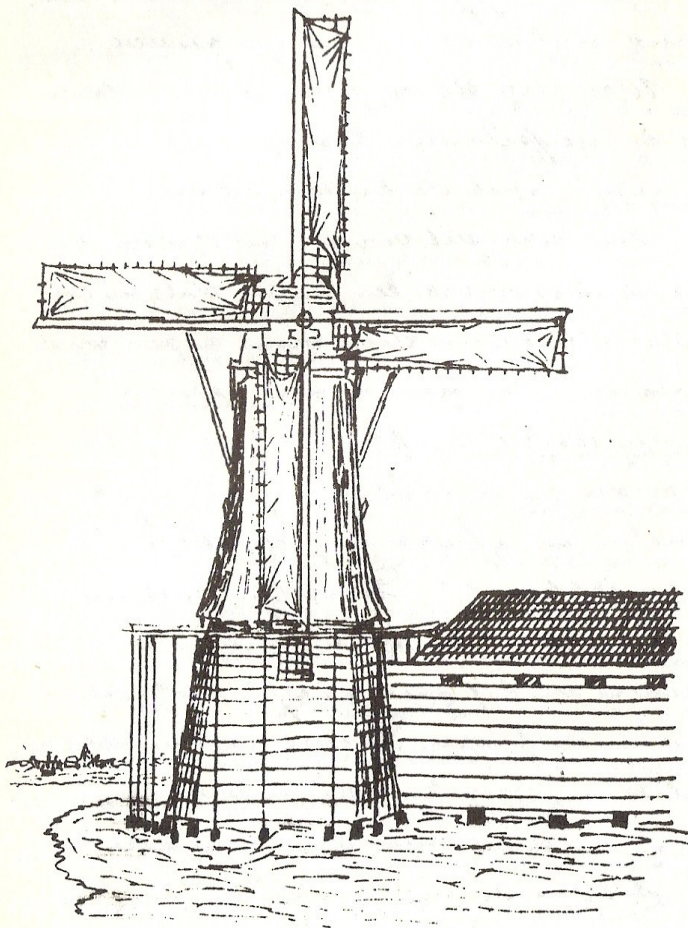
FIG. 2.

de molen een gelijkmatige gang houden; bij een plotselinge windvlaag kon hij niet zoo spoedig een al te snelle gang verkrijgen en ook wanneer het „vlagerig” of „rukkerig” waaide, kon de molen een gelijkelijke gang behouden hetgeen de gort, die tusschen looper, legger en kuip besloten zat, ten goede kwam, daar bij het pellen een zoveel mogelijk gelijkmatige ronddraaiing der stenen vereischt werd. De hekkengaten in de roeden waren reeds op scheppen gemaakt, door nu op de uiteinden van de onderste hekkens an de voorzijde daarvan eindjes hout schuin op te spijkeren en hieraan de zoom te bevestigen werd deze vrij schuine stand verkregen.

Deze hekkens noemt men de „klufthekkens” [Fig. 2] De hekken met de grootste kluit bevond zich

onder aan de roed, terwijl de kluften naar boven toe allengs minder werden. Zoo had een pelmolen aan elk onder eind van de roeden 7 à 8 klufthekkens. Jarenlange indewinding had geleerd dat lange roeden met veel „schoot” in de hekkens en met schuin staande voorzomen het meest geschikte kruis voor een pelmolen was. Bij weinig wind kon echter zo'n kruis niet snel genoeg ronddraaien, was er voldoende dan kon hiermede veel kracht ontwikkeld worden. Ook gebeurde het nog al eens, vooral bij stormachtig weer, dat een pelmolen een voorzoom weggooide, waarvan diens schuine stand wel de oorzaak zal zijn geweest.

Wanneer de windkracht onvoldoende was en de pelmolen had de zeilen bij „stond in de zeilen”, met de buitenroede vóór („de borst”), dan was dit voor de pelders van de molens in de omtrek een teken, dat voor het werk dat deze molen doen moest er geen wind genoeg was.

"TE PLAKKEN staande pelmolen. Fig. 3.

Dit noemde men: „plakken”; „de molen staat te plakken” [Fig. 3] met andere woorden; „men bleef nog zolang aan den molen in afwachting dat de wind zou aanwakkeren.” Door bij onvoldoende wind toch de molen te laten pellen, zouden de stenen en het met gaatjes beslagen blik van de kuipen teveel van hun scherpte verliezen, men zou de molen „stomp draaien”, en deed men dus beter deze te laten stilstaan.

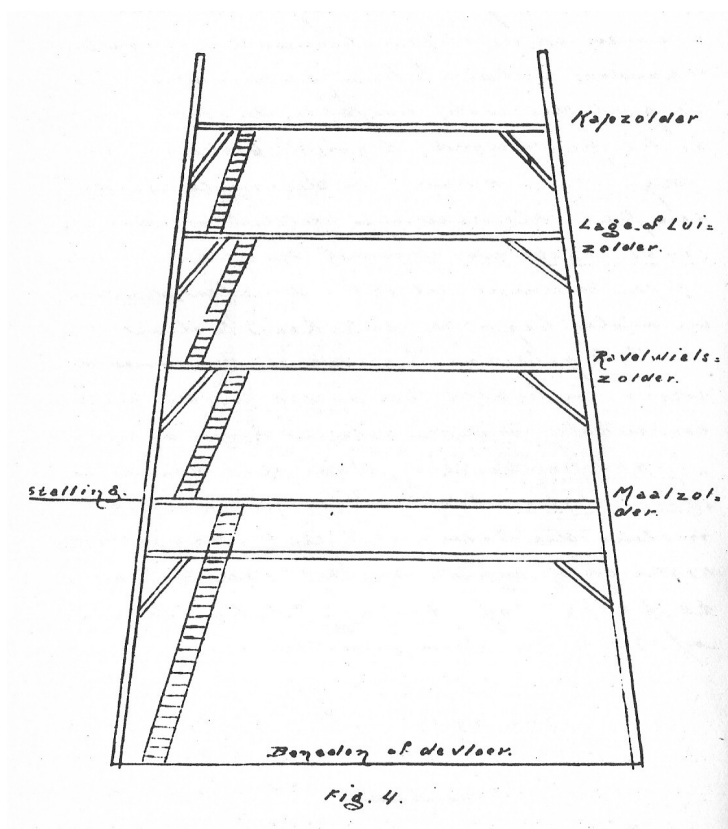
Niet zelden gebeurde het dat de oliemolens reeds „gezwicht”, dat is, de zeilen gedeeltelijk gereefd hadden, alvorens men de pelmolen liet malen, „de vang ophaalde”

Wanneer bij aanwakkerende wind de roeden allengs harder begonnen rond te draaien en de steenen binnen in den molen daardoor weldra te hard gingen, waardoor de gort, die zich tusschen de steenen en de kuipen bevond, begon te breken en te vergruizen, moest men den molen „zwichten”; een paar kleine eindjes zeildoek oprollen (in de laagst) was vooreerst meestal voldoende.

Men noemde dit te hard malen „doorslaan”, de molen begon „er door(heen) te slaan”.

Ook gebeurde het wel dat, wanneer de wind in kracht toenam, men de molen een weinig met de roeden boven de wind „opperdan” kruide, daar deze dan soms „gelijkelijker” liep. Zo waren er

ook molens die beter maalden, wanneer deze recht op de wind, andere weer wanneer ze „te laag” of „te hoog”, dat is, beneden of boven de wind stonden.

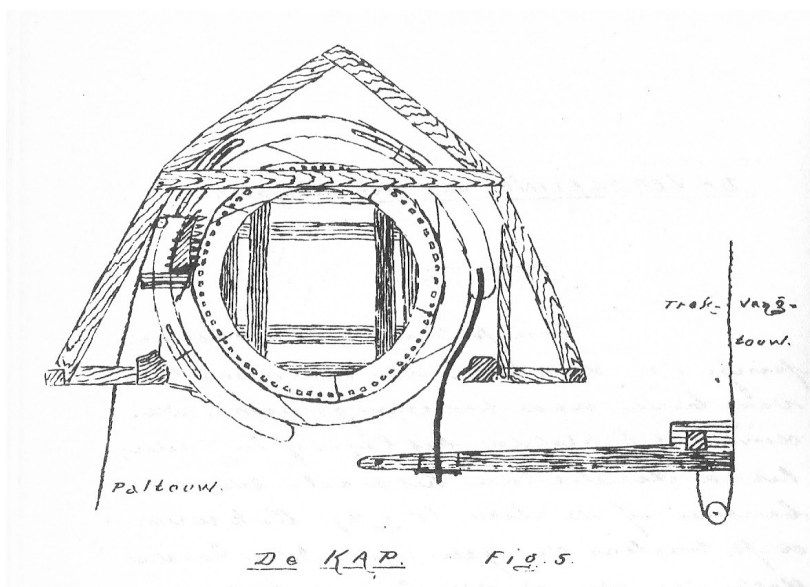
De VERDEELING van den pelmolen.

Een pelmolen had 4 verdiepingen en de vloer, die achtereenvolgens van boven naar beneden genoemd werden: het kapzolder, het lage- of luizolder, het raveelwielzolder, het maalzolder en beneden of de vloer [Fig. 4].

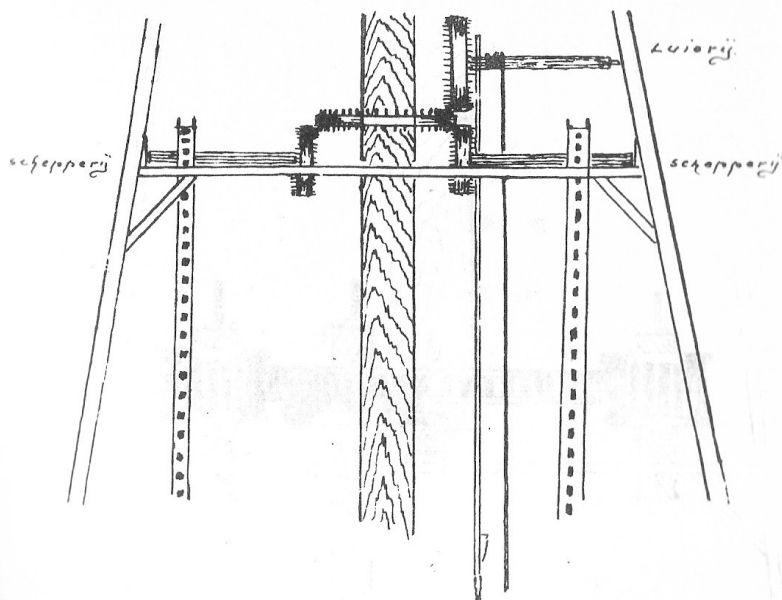
Ook waren er pelmolens die geen lage zolder hadden, doch dan was op deze hoogte een gelegenheid aangebracht om de gerst in de grote kaar, hetwelk zich hier bevond, te luien.

Het kapzolder.

Op het kapzolder, de pelders spreken niet van den, maar van het zolder, bevond zich den molenas, waaraan bevestigd was het bovenwiel dat het grote spil in beweging bracht door middel van het, aan dit spil aangebrachte bonkelaar. Om het bovenwiel lag de vang, waaraan sabelijzer, vangbalk en vangstok. Hier bevonden zich ook de trekvang en het pal. [Fig. 5]

De trekvang bestond uit een onder aan de vangbalk verbonden lang dun touw, dat door middel van schijven naar buiten geleid werd, vervolgens langs de staartbalk liep en op de stelling door den molenaar aan deze balk los- of vastgemaakt kon worden. Door dit touw aan den staartbalk vast te maken als de molen „met de vang neer” stil stond, kon kon de vangstok en dus ook de vang niet door de wind worden opgelicht, hetgeen bij harde en omlopende wind weleens gebeurde. „De wind speelde dan op (met) den vangstok.”

Het LAGE- of LUIZOLDER. Fig. 6.

Het pal was op ongeveer dezelfde manier als de trekvang aan den staartbalk bevestigd en kon men ook op de stelling tusschen de kammen van het bovenwiel laten vallen. „Het pal laten invallen.”

Het pal bestond ongeveer uit een langwerpig stuk hout waarin men 5 of 6 kammen waren aangebracht, dat door middel van aan een der balken bevestigde scharnier, uit of in kon kalen. Aan het onder aan den staartbalk

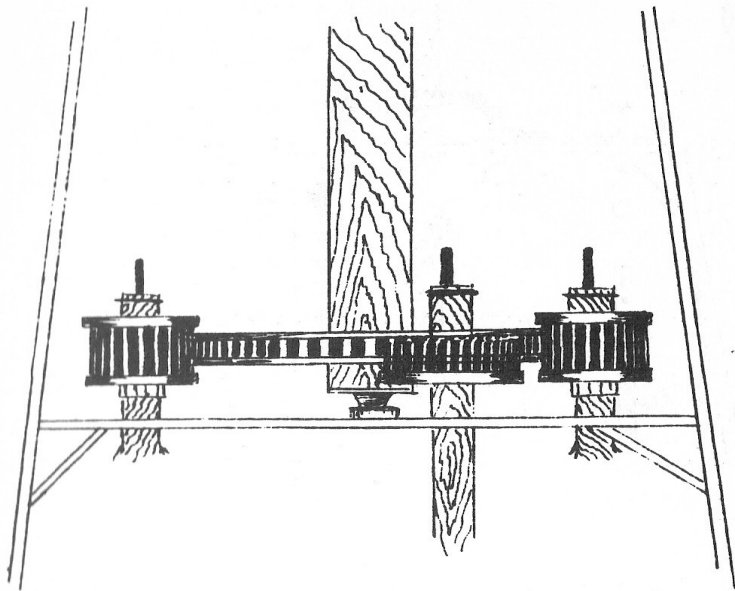
hangende paltouw bevond zich een haak, door aan deze haak een gewicht te hangen trok men de pal uit; door het gewicht van den haak te nemen, viel het pal tusschen de kammen. Bevond zich nu het pal tusschen de kammen van het bovenwiel dan kon de molen niet „linksom” gaan draaien, wanneer door het omlopen van de wind deze achter de zeilen kwam. Bij het verlaten van de molen mocht dan ook nooit vergeten worden, behalve de vang neer te leggen, ook nog de trekvang vast te maken en het pal te laten invallen.

Het lage- of luizolder.

Hier bevond zich de luierij met het groote- of gerstkaar en ook de assen met kamwielen waarmede de beide schepperijen werden gedreven. [Fig. 6]

Het ravelwielszolder.

Het groote spil reikte vanaf de kap tot aan de vloer van het ravelwielszolder en rustte hier op een balk, de putbalk. Onderaan dit groote spil was het ravelwiel bevestigd, dat de dooieman en de steenspillen in beweging bracht. [Fig. 7]

Hoe RAVELWIELSZOLDER. Fig. 7

De wielen die men hier aan de steenspillen had aangebracht, werden „schijflopen” genoemd.

(Groote spil: koningsspil.

Ravelwiel: spoorwiel of in Groningen takrad.

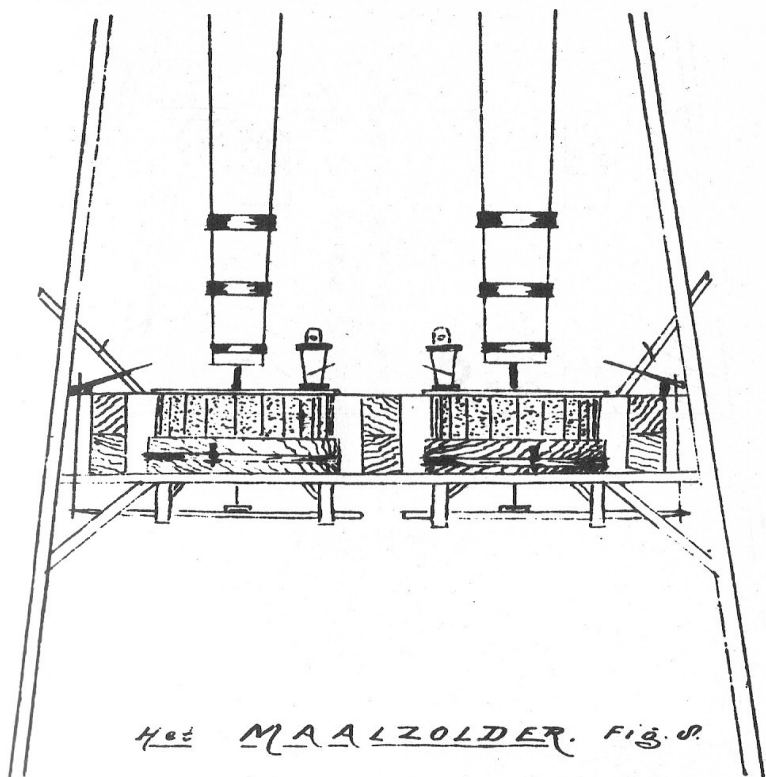
Een putbalk (spilkalf) is strikt genomen een onderdeel van een poldermolen in koren- en pelmolens spreekt men van een draag- of dons balk.

Een dooieman is een aparte spil die de

schudderij, de waaierij en de jacobsladders met riemen of touwen aandrijft, vaak wordt dit ook van de pelspillen afgetakt Red.)

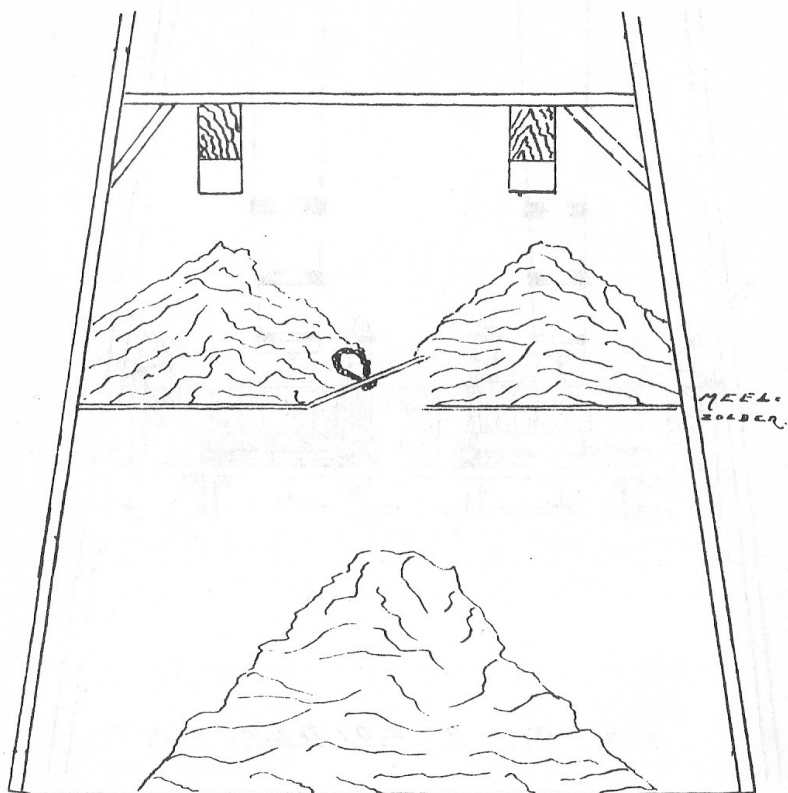
Bij de meeste molens lag dit zolder gelijk met de stelling. Bij sommige molens lag de maalzolder boven de stelling en kon men door een trapje van 2 of 3 sporten naar beneden op de stelling komen; bij andere ook wel daar beneden zodat men met een trapje naar boven op de stelling kwam, al naar de balklaag van dit zolder hoger of lager lag.

Op het maalzolder bevonden zich de twee pelstenen met de daaraan verbonden steenspillen, de dooieman met de snaarschijven, de korenharp en de gortharp, verder de stuifpompen en de lichterstokken om de stenen op te lichten. [Fig. 8]

Beneden of de Vloer.

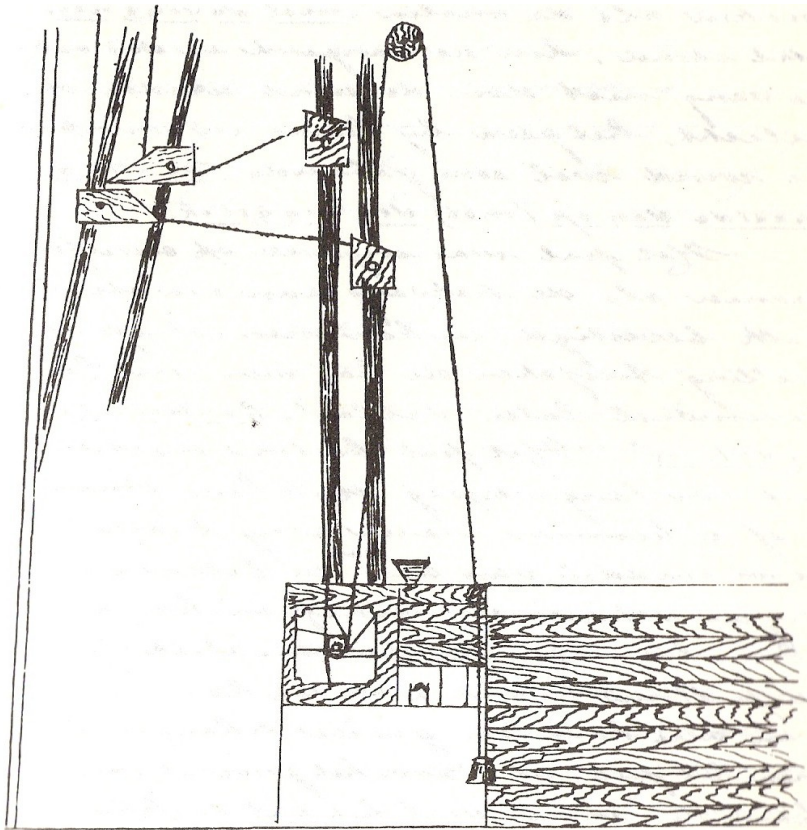
Beneden op de vloer bevond zich de waaierij met het daaraan verbonden doppenhok en waarboven de drie gortkaren waren aangebracht. [Fig. 10]

Het MEELHOK - Beneden. Fig. 9.

Achter de waaijerij waren de kassen voor het bergen van het door 't pellen verkregen rel- en pelmeel. [Fig. 9] (*relmeel = dust in Groningen*)

De schuur.

De WAARERIS met het DOPPENHOK. Fig. 10.

De aan den molen verbonden schuur was beneden verdeeld in kassen of afdeelingen, die door middel van houten planken „kashouten” konden worden afgesloten. De bij elkaar behorende kas en kashouten waren elk van dezelfde letter of nummer voorzien. In de kassen

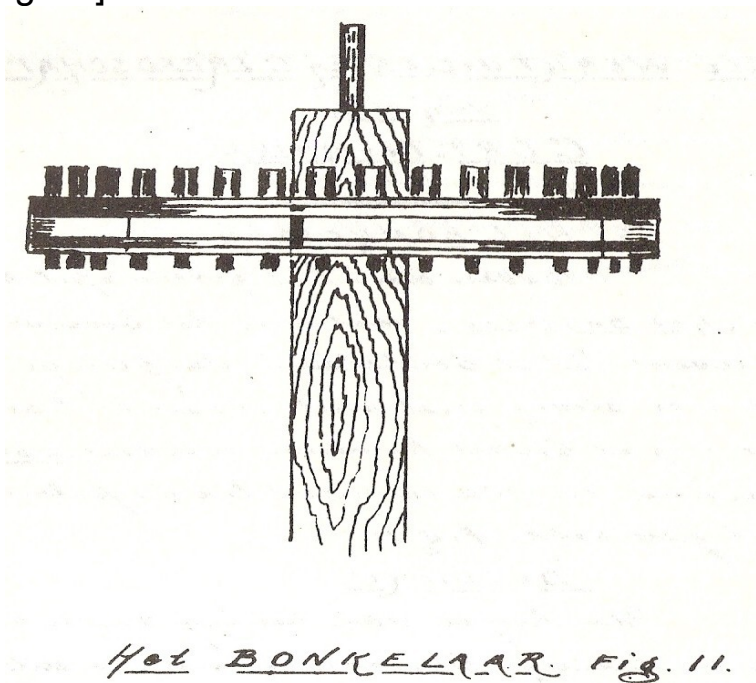
werd de „pasklaar gepelde gort” gestort en elke soort apart gehouden. In het midden van de schuur bevond zich de gang aan welks uiteinde men een soort schaftlokaal „de hut” voor de pelders had ingericht.

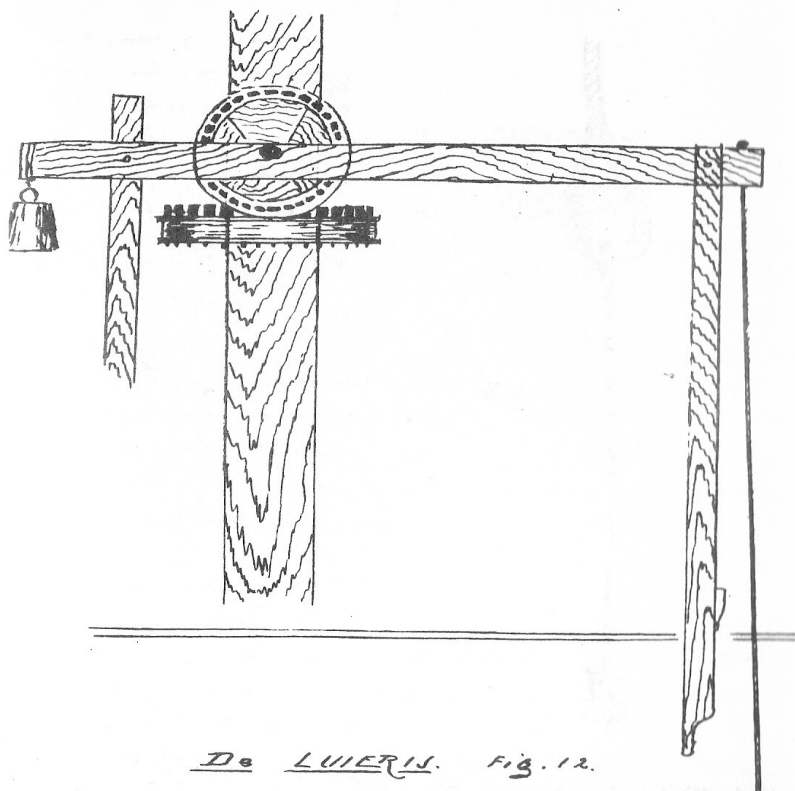
Op de schuurzolder bewaarde men de gerst, die gepeld moest worden. Hier werd meestal de wintervoorraad opgeslagen. Door middel van pompen kon men de gerst van 't zolder in zakken aftappen en deze vervolgens naar de luierij transporteren of men tapte de gerst af in een van drie wielen voorziene kuip die men leeg kon storten in de kuil van de schepperij, die dan de gerst naar boven in de gerstkaar bracht.

De WERKTUIGEN en GEREEDSCHAPPEN
van den
GORT-PELMOLEN

Het BONKELAAR

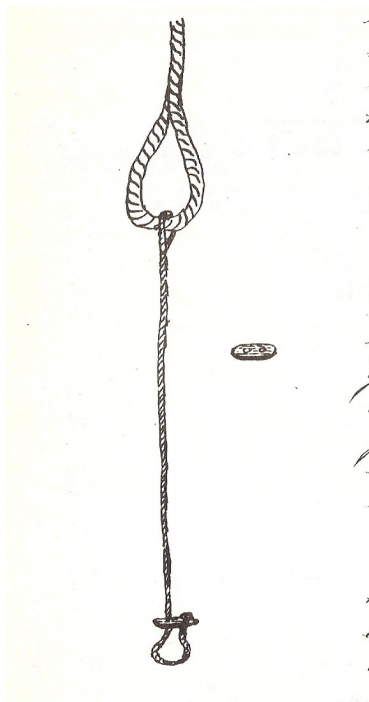
Bovenaan de groote spil bevond zich „het bonkelaar” dat door het bovenwiel word gedreven. Dit bonkelaar was geen groot doch zeer stevig wiel met staande kammen. Deze nogal zware kammen werden „dollen” genoemd en waren meestal van palmbomenhout gemaakt. [Fig. 11]

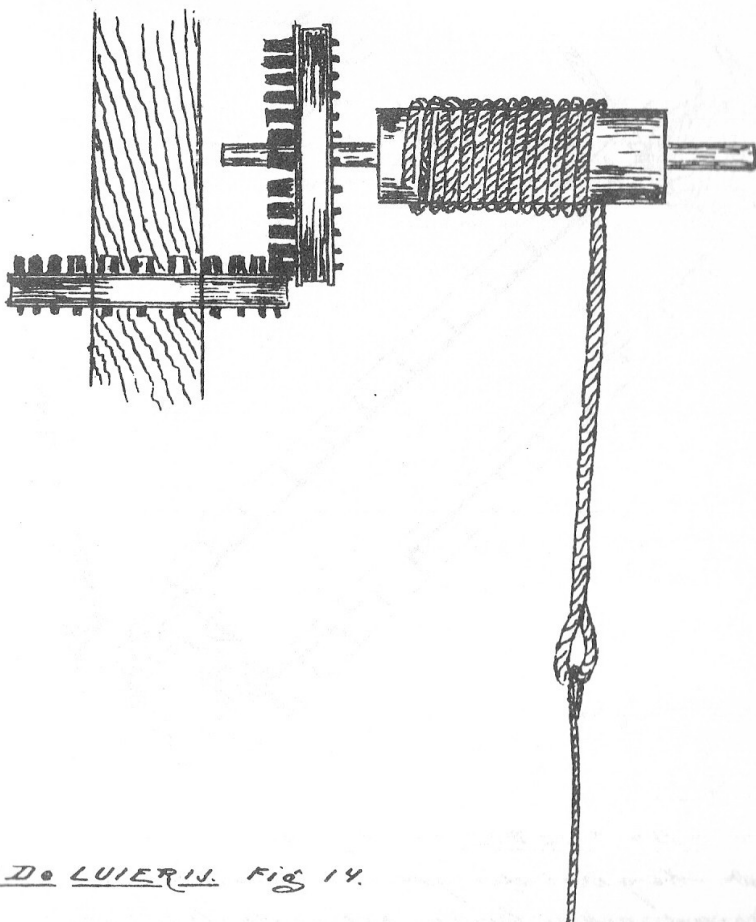
De LUIERIJ

Ter hoogte van het lage zolder bevond zich de luiერი consisting of a thick wooden roll, to which a long rope was attached, that could be wound up by this roll. [Fig. 14] The roll was at both ends on a wooden beam. The back beam was fixed, but the front one could move up and down at the axle. A large wheel was attached to the front axle with a right

staande kammen, terwijl aan de rol een wiel was bevestigd met liggende kammen. Door nu de balk met de rol omhoog te bewegen, konden de kammen van beide wielen elkaar niet raken en was dus de rol uit het werk, waardoor men het touw weer kon laten zakken, door de rol terug te draaien. [Fig. 12]

Hoe MOLENAARTJE. Fig. 13.

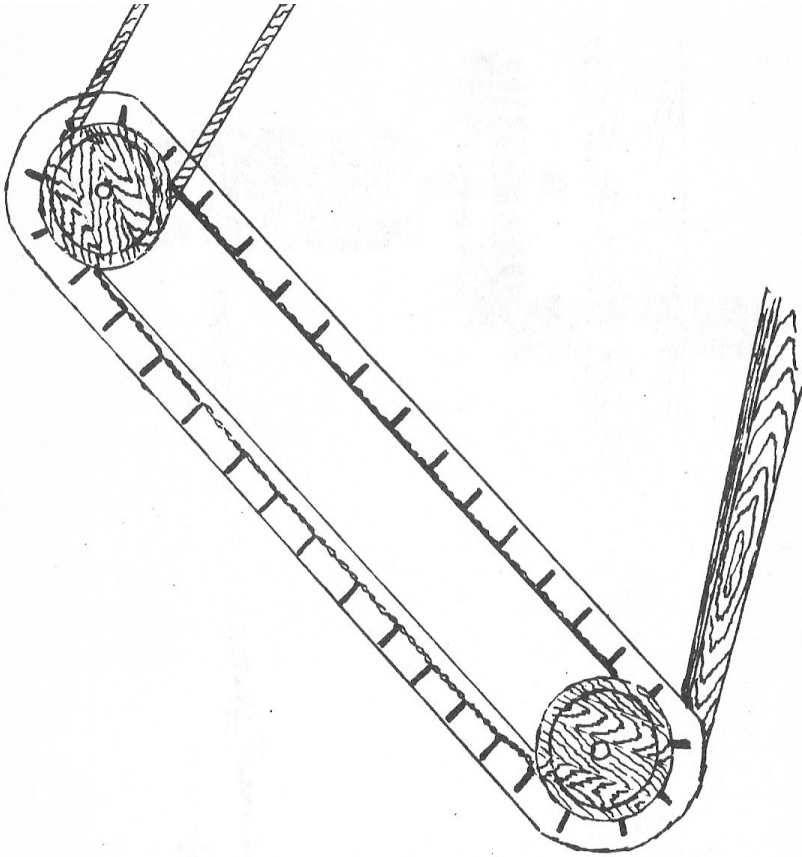
Moet het touw worden opgehaald, dan liet men de beide wielen in elkaar werken, door de balk waarop het vooreind van de rol wat te laten zakken, waardoor het touw werd opgewonden. [Fig. 14]

Aan het onder eind van dit dikke touw had men

een veel dunner touw bevestigd, waaraan men een klein, langwerpige rond houtje had vastgemaakt en waarin aan elke kant een rond gaatje was geboord, om het dunne touwtje door te laten. [Fig. 13]

Dit zogenaamde „molenaarstje” was van hard hout gemaakt en hiermee bevestigde men de zakken met gerst of gort, die naar boven moesten worden opgehesen, aan het touw. De gerst, die gepeld moest worden, werd hiermee naar boven getransporteerd, „opgeluid” en in de grote of gerstkaar gestort. Dit kaar kon meestal ongeveer 2 à 2½ last gerst bevatten

(1 last = 2000 kg of 30 mud, 3 m³ graan. Red.)

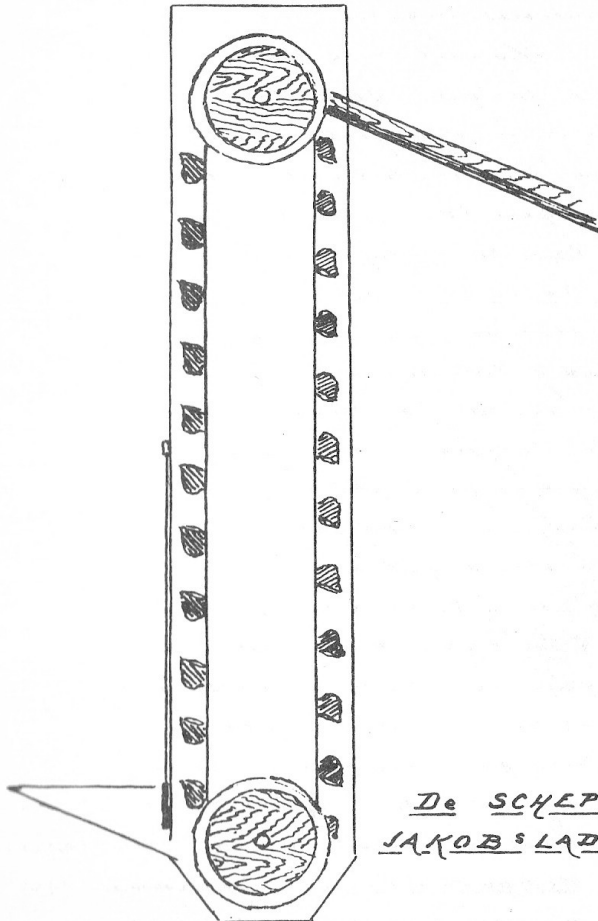

Do SLEPERIJ. FIG. 15.

Hoewel de luijerij in de loop der jaren vervangen werd door de schepperij kan deze toch in den pelmolen niet gemist worden, daar hij ook gebruikt werd om gort, die nog eens gepeld moest worden, in zakken op het maalzolder te hijsteren.

De koude SCHEPPERIJ.

De schepperij, die gedeeltelijk de luierij verving werd gebruikt om de gerst van beneden naar boven in de gerstkaar te transporteren. Men

De SCHEPPERIJ OF
JAKOB'S LADDER. Fig. 16.

SLOFFEN FIG. 17

stortte de gerst in een soort kuil, die bij de schepperij was gemaakt en men liet deze door een schijf in de schepperij lopen. De schepperij bestond uit een lange riem zonder eind, waaraan ijzeren bekers bevestigd waren. Deze riem liep onder tusschen een losse en boven tusschen een vaste riemschijf welke op de luizolder verbonden was aan een ijzeren as en hier gedreven werd door een kamwiel om het groote spil. Het geheel was door een houten kast omsloten.

[Fig. 16]

Deze schepperij werd, „de koude schepperij” genoemd ter onderscheiding van de gortschepperij, die men de „warme schepperij” noemde.

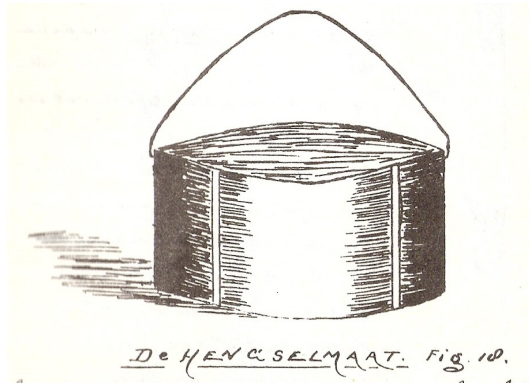
Toen men de schepperij bij de molens begon in gebruik te nemen, had men groote bekers; zogenaamde „sloffen” aan de riem bevestigd en nogal ver van elkaar af. Wanneer deze bekers vol waren en de gerst uit de kuil vloeide steeds

toe, dan liep de onderste beker vast en bleef de schepperij dus staan. Door veel en kleinere bekers werd dit euvel later vrijwel opgeheven. [Fig. 17]

Daar men voorheen alleen op de luierij was aangewezen, gaf het in gebruik komen van de schepperij groot gemak en besparing van tijd, daar men wel eens „voor de loos” moest malen om de kaar vol te luien.

Om de gepelde gort uit de steenen op de harp te brengen gebruikte men vermoedelijk nog in 1870 „de Hengselmaat”

Deze maat was een nogal groot schepel, waaraan een groot hengsel was gemaakt. [Fig. 18] De gort, die uit de pelsteen werd gelaten, werd hierin afgevangen. Was de een leeggelopen, dan werd de maat aan het hengsel uit de groep getild en vervolgens op de schoen van de harp leeggemaakt.

Dit ging goed zolang zolang men nog inlandse of Dantziger en Deensche gerst pelde, daar deze soorten om hun grove korrels, meestal geslepen, gevijld, werden en men van deze niet zulke grote hoeveelheden maalde. Dit veranderde echter toen men de uit het zuiden van Rusland en den Donau geïmporteerde gerst begon te pellen. Deze gerst was veel fijner van korrel en men behoefde hier niet zoo voorzichtig op te malen. Door de groote hoeveelheden die men hiervan in vergelijking van de andere soorten gerst verwerkte, maakte het noodzakelijk van deze hengselmaat te vervangen en werd voor en na bij de pelmolens

de SLEPERIJ

ingevoerd. Deze bestond uit een, in een schuur geplaatste lange houten bak besloten, ketting zonder einde, waarvan, tusschen de schalmen,

houten plankjes bevestigd waren, ongeveer als een baggermolen, maar waarvan de emmers dan zijn vervangen door plankjes. [Fig. 15] De sleperij werd ook al door het groote spil in beweging gebracht. Men had om het groote spil een snaarschijf gemaakt en ook zulk een schijf aan de as van de sleperij, terwijl beide schijven door een dik snaartouw aan elkaar waren verbonden. Wanneer men met de molen een uitloopen gort had „pas” gemalen, werd deze door middel van een schuif uit de steen gelaten en kwam door een pijpje in de bak van de sleperij, waar de gort vervolgens door de draaiende ketting met plankjes naar omhoog werd gesleept om daar in het kaartje boven de harp te worden gestort.

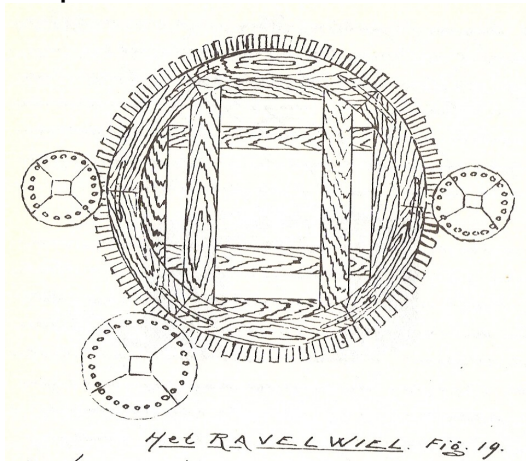
Hoewel de sleperij een groote verbetering was, werd deze allengs door de inmiddels in gebruik genomen schepperij vervangen.

Deze „warme” schepperij was hetzelfde gemaakt en werd op dezelfde manier gedreven als de andere „koude” schepperij, alleen was hij korter daar de onderste riemschijf ongeveer 1 meter boven de vloer was aangebracht, terwijl die die van de koude schepperij zich beneden de vloer bevond. Door houten pompen ving de warme schepperij de gemalen gort, die door de schuiven uit de steenen gelaten werd op en bracht de gort

vervolgens naar de harp. Deze schepperij was lang zoo niet aan slijtage onderhevig en transporteerde de gort vlugger naar boven als de sleperij.

Het RAVELWIEL.

Dit was een tamelijk groot wiel, hetwelk zich bevond op het ravelwielszolder en bevatte meer dan honderd kammen, die als borstels uit de rand staken. [Fig. 19] Dit wiel was onder aan het groote spil bevestigd, terwijl het groote spil zelf hier op een penbalk rustte.

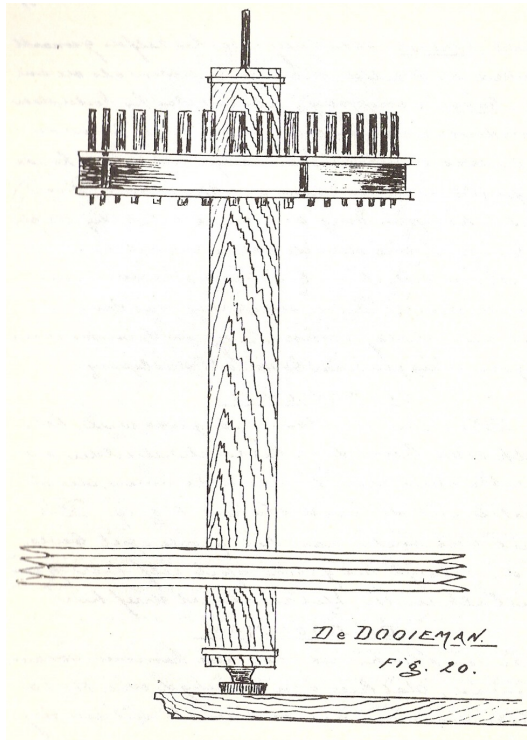

Het ravelwiel dreef hier

De DOOIEMAN

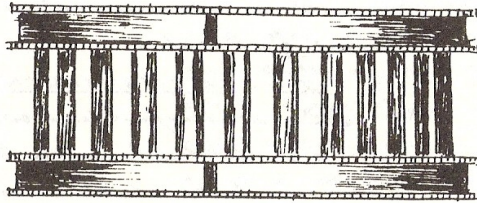
door een flink, met staande kammen voorzien kamrad, dat hier aan bevestigd was. [Fig. 20]

Deze Dooieman bestond voorts uit een nogal dun en kort spil, dat van ongeveer halfweg het ravelwielszolder reikte tot aan de helft van 't maalzolder. Aan het benedeneinde van dit spil bevonden zich drie nogal groote snaarschijven, die respectievelijk door middel van touwsnaar de korenharp, de gortharp en de waaierij deden rond draaien.

Verder werkten hier de kammen van het

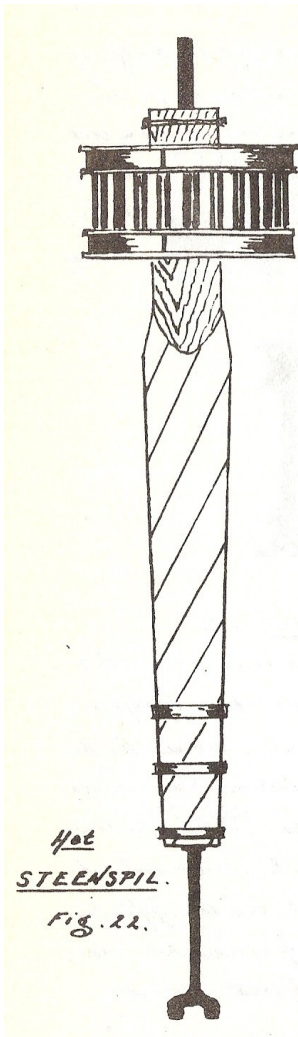
ravelwiel op de staven van de schijfloopen. Deze schijfloopen bestonden uit 2 ronde houten schijven of platen, waartusschen ronde staven waren aangebracht. [Fig. 21] Deze staven waren meestal van het gele palmhout gedraaid.

Het SCHIJFLOOP. FIG. 21.

In het midden van de schijfloopen waren vierkante gaten gemaakt waardoor ze aan de steenspillen konden worden geschoven en hieraan door houten wiggen werden vastgewigd. Hierdoor werden de aan deze spillen bevestigde steenen 10 à 11 slagen rond gedraaid. d.w.z. Wanneer de molenas 1 maal was rond gedraaid, dan waren de steenen 10 à 11 maal rond geweest.

De STEENSPILLEN.

De steenspillen waren van nogal dikke houten balken gemaakt, ze staken een klein eindje boven het ravelwiel uit en bereikten van onder bijna de looper van de pelsteen. Boven het ravelwielzolder waren ze vierkant, op het maalzolder rond en liepen naar beneden enigszins taps toe. Meestal waren ze hier rood, wit en blauw geschilderd, welke kleuren slingersgewijs waren aangebracht. [Fig. 22] Aan elk steenspil bevond zich onderaan, in het middelpunt van de spil, het klauwijzer, hetwelk door drie breede ijzeren banden werd vastgehouden. Door het tapse toelopen van het spil, en mede door het wringen, moesten deze banden nog al eens worden aangeslagen.

Het KLAUWIJZER

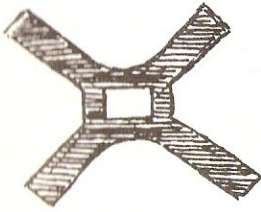
Het KLAUWIJZER. Fig. 23.

was gemaakt van tamelijk dik zwaar ijzer. Het in de steenspil bevestigde gedeelte liep enigszins spits toe, naar beneden dikker dan naar boven en was hier rechthoekig en plat. [Fig. 23] Bij het onder eind van het houten steenspil was om het klauwijzer een breede zware ring gesmeed; het benedeneinde van het ijzer was verder rond en eindigde in een dik, breed vlak, dat uitliep in twee vierkante punten (de KLAUW).

Deze punten omsloten

de RIJN

die in het midden van de looper was vastgewigd. De rijen waren gemaakt van gegoten ijzer; die van gesmeed ijzer hadden niet voldaan, daar bij het

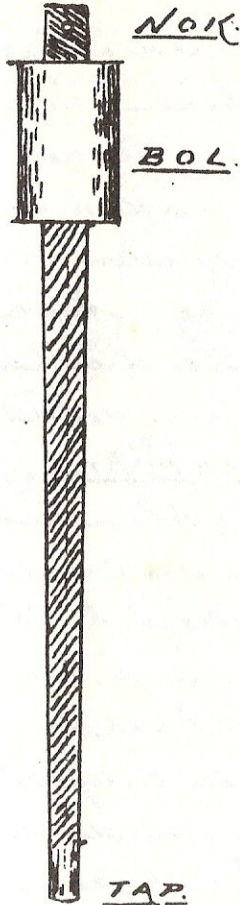

de RIJN. Fig 24.

breken van de steen wel eens een stuk steen aan zulk een rijen bleef vastzitten en deze niet zoo spoedig of in 't geheel niet brak zoals dit met een gegoten rijen wel het geval was. Bleef van een brekende steen nog een stuk aan het ijzer vastzitten dan zou dit stuk steen alles wat het tegenkwam wegmaaien en het onheil nog groter maken. In het midden van den rijen bevond zich een rechthoekig vierkant gat, dat naar boven enigszins taps liep. De rijen waren voorzien van vier stevige vertakkingen, [Fig. 24] waarmede deze in den looper bevestigd was en zoo met deze een geheel vormde. Het in het midden van den rijen aangebrachte gat paste precies op

de NOK

van het bolspil. Deze nok had den vorm van een rechthoekig vierkante punt, die stomp toeliep en een weinig taps was.

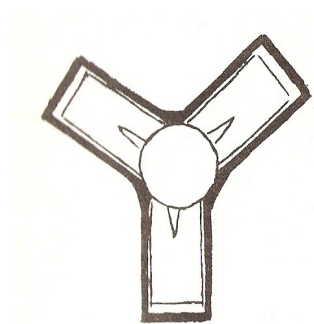
[Fig. 25] De nok stak even boven de legger uit, waardoor de looper over de legger zweefde. De nok maakte deel uit van het BOLSPIL

daar deze hiervan het bovenste gedeelte uitmaakte. Het bolspil liep door den legger en eindigde in den put van den persbalk. Het spil had even benden de nok een verdikking, „de bol” en onderaan bevond zich een stalen tap. [Fig. 25]

In het midden van den legger zat de HOEDENKAST, een soort breede ijzeren rand, aan drie zijden

het BOLSPIL. Fig. 25.

uitgesmeed, waartusschenin de 3 metalen neuten geschoven waren, die het bolspil in een rechte stand moesten houden. [Fig. 26] Achter deze neuten bevonden zich

De HOEDENKAST. Fig. 26.

de BEK-IJZERS

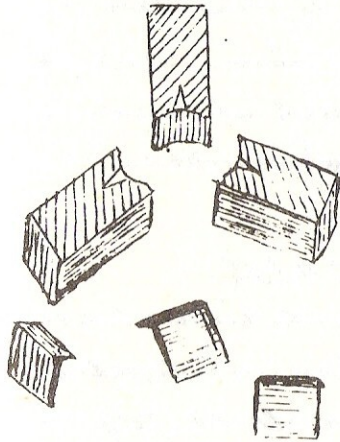
een soort ijzeren wigjes, even breed als de neuten en aan den bovenkant omgebogen. [Fig. 27] Deze bekijzers werden gebruikt om de neuten die zich in de hoedenkast bevonden vaster of losser tegen het bolspil aan te

drukken. Door middel van

het BEKPOOTJE,

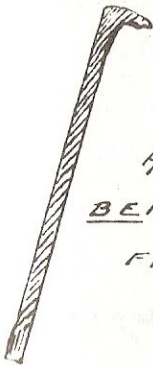
een soort kleine koevoet, waaraan een breede, korte, scherpe haak was gesmeed, kon men door deze haak onder de omgebogen rand van een der bekijzers te steken, deze omhoog lichten en dus losser maken. [Fig. 28] Door op de bekijzers met het bekpootje te slaan, werden de neuten vaster aangewigd.

De PAN.

NEUTEN en BEKIJZERS

Fig. 27

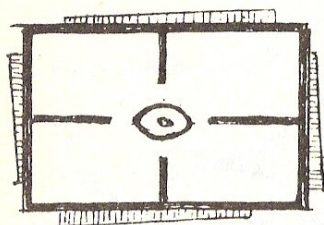
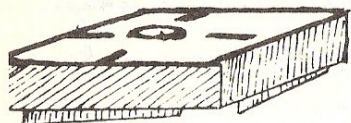
Het
BEKPOOTJE.

Fig. 28.

De tap van het bolspil; draaide in een ijzeren put, waarvan het middelpunt het hart van staal gemaakt was. Deze put stond in het midden van een rechthoekige, ijzeren bak, „de pan”, die aan de binnenkant voorzien was, van vier stevige, vierkante ijzeren punten of pennen, aan elke zijde één, en waar de put ruime tusschen kon. [Fig. 29] Tusschen deze pennen werd de put geklemd door houten wigjes en kon de put, wanneer dit noodig mocht blijken, enigszins verplaatst worden. De pan zelf kon met water gevuld worden om het

bolspil en de put te laten afkoelen, wanneer deze door het malen al te warm waren geworden. Echter moet er niet meer water in de pan worden

gedaan dan even beneden de rand van de put, omdat in geen geval water bij de olie in de put mocht komen. Aan den onderkant van de pan had men enigszins schuif loopende ijzers gesmeed. Deze ijzers waren aan de pan gemaakt om deze door middel van houten wiggen op de persbalk te bevestigen. Door deze wiggen vaster of lossener te slaan kon men de pan verschuiven, waardoor men het bolspil alsmede de looper in den gewenschten stand kon brengen.

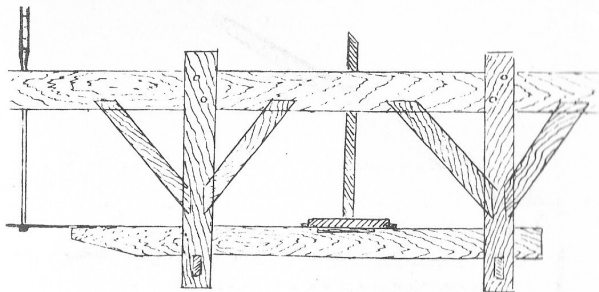

De PAN. FIG. 29.

De PERSBALK. (*Pasbalk Red.*)

Op deze balk rustte het steenspil met looper, bolspil en pan, terwijl de balk zelf losvast lag tusschen zware houten hangers die met ijzeren bouten aan de balken van het maalzolder waren bevestigd. [Fig. 30] Aan een der uiteinden van de persbalk had men een

verlenging gemaakt en hieraan was een soort ijzeren staaf,

De PERSBALK, Fig. 30.

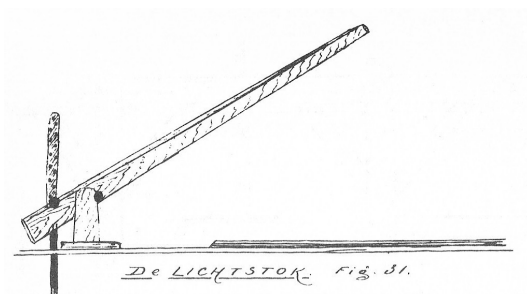
het LICHTIJZER

bevestigd, dat op het maalzolder uitkwam. Op het maalzolder liep het lichtijzer breed uit en in dit breede gedeelte bevonden zich ronde gaten.

Op het maalzolder ^{was} dit ijzer verbonden aan het LICHTSTOK,

door een boutje dat men door een der gaten van het ijzer stak. Door onder de lichtstok, dicht bij het lichtijzer, een blokje hout of iets dergelijks te leggen, werd dit een hefboom en kon men door deze neer te drukken de persbalk een kant oplichten, waardoor tevens de looper omhoog ging. [Fig. 31] Gedurende het malen werd „het licht” nog al veel gebruikt immers wanneer de molen te langzaam ging kon men door hierop te gaan zitten, de malende pelsteen verder van den legger af te brengen en werd daardoor de steen minder tegengehouden waardoor de molen dan weer sneller begon te draaien. Had de molen

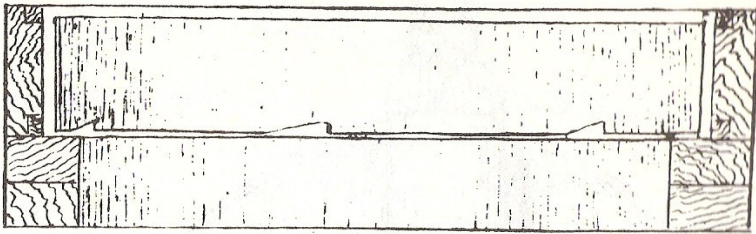
weer voldoende gang verkregen, dan werd de licht weer zakken gelaten. Hierdoor hield men een gelijkmatige gang in den molen.

De PELSTEENEN

Elke volslagen pelmolen had twee stel pelsteen. Heel grote molens hebben weleens drie stel gehad, doch het schijnt niet voldaan te hebben, daar de laatste jaren geen enkele molen aan de Zaanstreek stond, die met 3 stel steenen pelde. Toch kon men aan de balklaag van een enkele molen nog wel zien, dat een 3de steen op het maalzolder had gelegen.

Elk stel pelsteen bestond uit een looper en een legger. Voor het pellen van gort gebruikte men voor looper een nogal zachte natuursteen, zandsteen, terwijl men voor de legger meestal een hardere, afgeslankte pelsteen van den rijstpelmolen gebruikte. [Fig. 23]

De LOOPER en de LEGER. Fig. 32.

De Legger lag plat op den vloer van het maalzolder en om deze heen was een cirkel gemaakt van dik hout, het z.gen. Ring of ringhout. Om het geheel was een dikke ijzeren spijlband (eigenlijk zitten die om assen en spillen Red.)

gemaakt om uit elkaar gaan te voorkomen. Boven op het ringhout was dun plaatijzer „ringblik” aangebracht, om het afslijten van dit ringhout door het pellen tegen te gaan. [Fig. 37]

In het midden van den looper had men een nogal groot rond gat gemaakt waardoor het klauwijzer van de steenspil op de rijen kon worden neergelaten. Aan één kant was dit ronde at groter gemaakt, waardoor men de neuten in den hoedenkast van verse reuzel kon voorzien; tevens komen door dit gat bij de bekijzers komen. De looper lag met ongeveer $\frac{1}{2}$ of $\frac{3}{4}$ centimeter tusschenruimte boven de legger en mocht deze nergens raken. De nieuwe looper had ongeveer een middenlijn van $6\frac{1}{2}$ voet (1.75 Meter) en een dikte van ± 1 voet (28 à 30 centimeter) en kon tot ongeveer $4\frac{1}{2}$ à 5 voet worden afgesleten. Kwam de looper door afslijten te veel binnen de legger, dan kon men de pelkuipen niet meer vastspijkeren, deze kwam dan binnen het ringhout.

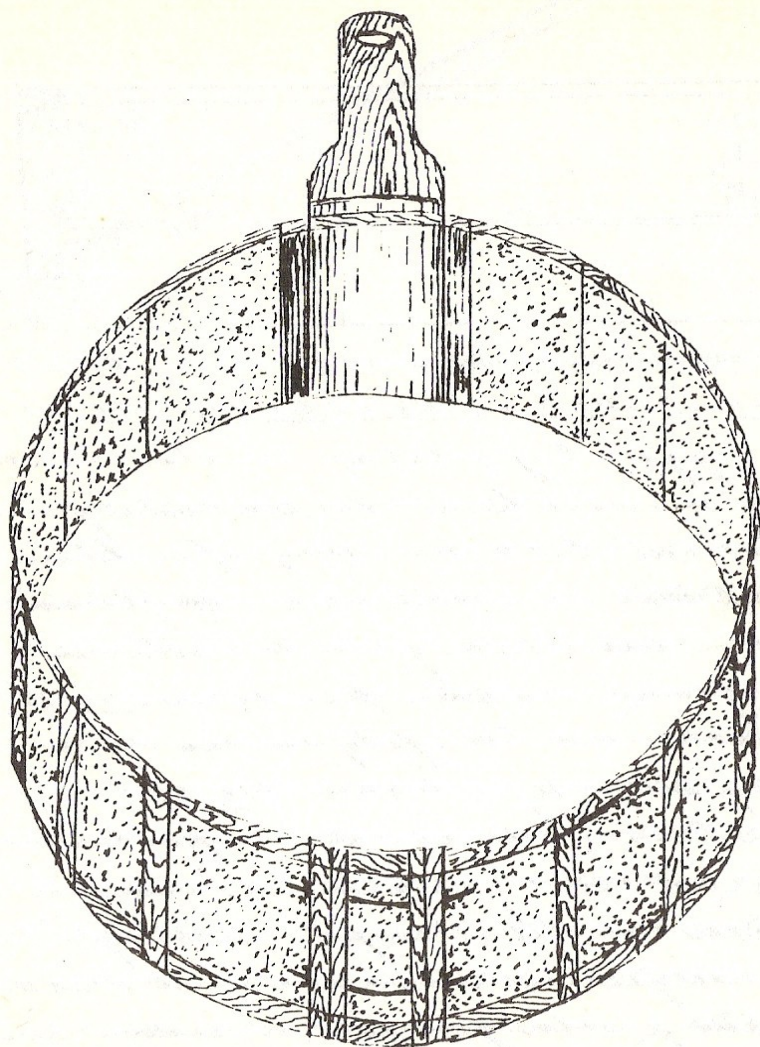
In den looper had men op gelijke afstand breede sleuven gehakt van ongeveer 2 à 3 centimeter diepte aan den eenen kant en de sleuven aan den anderen kant op niet uitliepen. In elke looper had men zes zulke sleuven aangebracht, die

men „kerven”noemde; het gedeelte dat zich tussen de kerven bevond noemde men „een zesde”. Om het teveel afslijten dezer kerven of „waaikerven” te voorkomen had men weer aan der uiteinden hiervan een soort platte ijzeren bandjes aangebracht, de z. gen. „Korfijzers”. [Fig. 36]

De waaikerven waren aangebracht om de gerst of gort, die zich tusschen de steenen bevond, tegen de pelkuipen te waaïen, te slingeren. Door de ronddraaiende looper werd door de waaikerven de gort die zich tusschen de steenen bevond, naar den buitenkant, dus naar de pelkuipen gedreven. Hoek harder de looper ronddraaide, hoe krachtiger de gort tegen de kuipen werd aangesmeten.

In vergelijking met den looper was de legger bijna niet aan slijtage onderhevig.

De legger was geheel vlak en het gebeurde zelden wanneer deze opnieuw gevloerd moest worden.

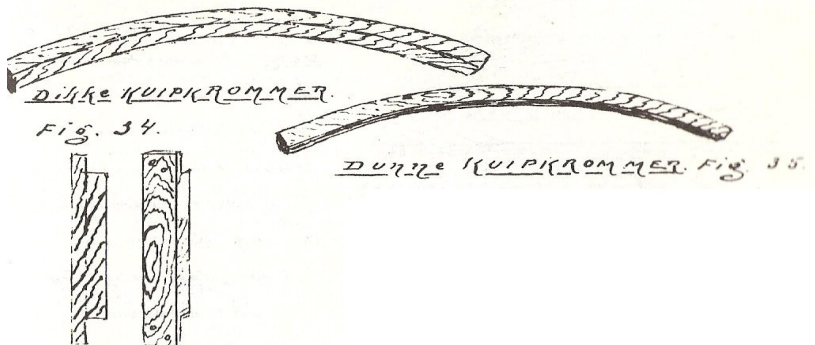

De PELKUIPEN. FIG. 33.

Op het ringhout waren

de PELKUIPEN

gespijkerd, die om den looper gespannen waren. Deze pelkuipen bestonden uit twee halve cirkels van lindenhout, [Fig. 33], die op geregelde afstanden van houten stutjes [Fig. 36] waren voorzien. Het cirkel van de kuip was ongeveer gelijk aan dat van den looper en werd verkregen door op dien maat gezaagde krommers van lindenhout „dikke kuipkrommers”. [Fig. 34] Op de houten randen van deze halve cirkels had men vellen blik gespijkerd, die tevoren vol met ronde gaatjes waren geslagen. Deze gaatjes waren aan den binnenkant, door het omkrullen van het

Kuipstutjes. Fig. 36.

blik, bijzonder scherp en waren zo klein dat zij de gort niet, doch het meel en de fijnere dopjes wel konden doorlaten. Kwam de gerst of gort

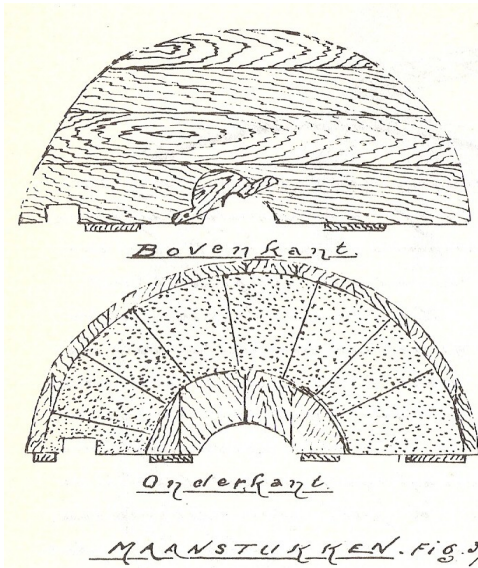
hiermede in aanraking door het snelle ronddraaien der steenen dan lieten de zich aan de gerst bevindende doppen los of werd de gort afgeslepen. Een gedeelte van de doppen alsmede het verkregen meel werd tegelijk door de gaatjes gedrongen en kwam in de groep terecht. Door tusschen de halve cirkels een grooter of kleiner stuk „schuifje”, te plaatsen kon men de omtrek grooter of kleiner maken, waardoor men steeds de kuipen op de gewenschte afstand van den looper kon spannen.

Tusschen de beide uiteinden van de pelkuip bevond zich een lange schuif, de „in- en uitlaat schuif”. Wanneer de pelder op 't maalzolder stond kon hij hier deze schuif optrekken of dichtzetten. Door deze schuif dicht te zetten kon men een afgemeten hoeveelheid gort tusschen de steenen en de pelkuip laten pellen; men noemde dit: „een uitlooper geven”, door de schuif daarna weer op te trekken: „de uitlooper uitlaten”.

De kuip stak eenige centimeters boven den looper uit en op den rand hiervan en plat hierop lagen twee halve cirkels van dik met blik beslagen hout,

de MAANSTUKKEN

die tevens over den rand van de kuip heen kwamen.

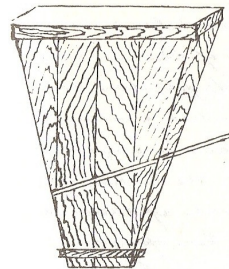

Hiermede werden de steenen afgesloten. In het midden van de maanstukken bevond zich een rond gat voor het klauwijzer en om bij de neuten in het bos te kunnen komen. [Fig. 37]

Boven op de maanstukken, dicht bij den rand en bij de uitlaatschuif stond

het MAALKAARTJE,

dat tevens een vierkant gat afsloot, dat hier in de maanstukken was gemaakt. Aan dit kaartje bevond zich van onder een schuif. Door nu dit kaartje met de gewenschte hoeveelheid gort te vullen en vervolgens de schuif hiervan op te trekken, viel

Het MAALKAARTJE Fig. 35.

de gort door het vierkante gat in de maanstukken tusschen de steenen. [Fig. 38]

Op eenige afstand van de steenen en in een vierkant om deze heen lagen zware houten balken,

de SLAGBALKEN,

die hier waren aangebracht, om, wanneer de looper door het snelle ronddraaien mocht breken, hetgeen nogal eens bij een pelmolen voorkwam, de stukken van den steen in hun vaart tegen te houden, om zodoende meer der onheil te voorkomen. Wanneer een stuk van zulk een brekende steen slechts even de andere draaiende steen raakte, brak deze ook. Daarom had men dan ook de zwaarste en sterkste slagbalk in het midden tusschen de twee loopers gelegd. Deze balk werd „de middelste slagbalk” of „de middenbalk” genoemd.

Het breken van een pelsteen noemde men, „een steen door 't blik malen”. Het breken van 2 steenen tegelijk kwam echter niet zoveel voor.

De tusschenruimte, die zich tusschen elk stel steenen en de slagbalken bevond, heette

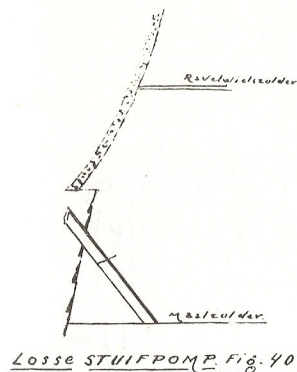
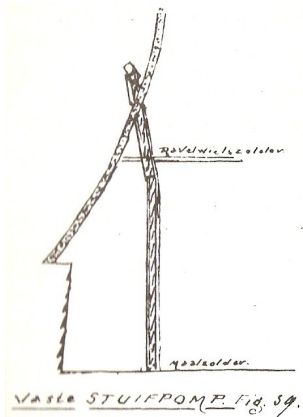
de GROEP,

waarin het meel werd opgevangen, dat

gedurende het pellen door de gaatjes van het blik was gedrongen. Deze groep werd weer afgesloten door luiken,

de GROEPLUIKEN.

In een dezer groepluiken bevond zich een

vierkant gat, waarop tijdens het malen een houten pomp,

de STUIFPOMP,

werd geplaatst voor luchttoevoer naar de steenen en het afvoeren van de fijne stof.

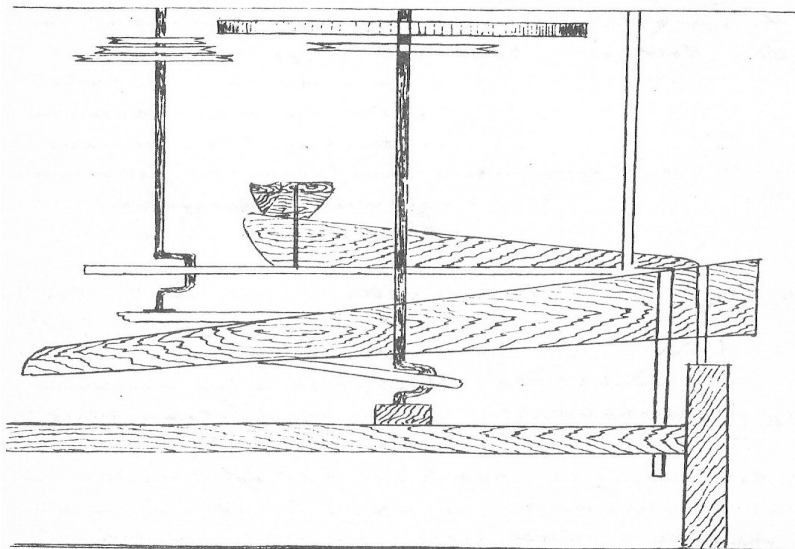
Bij sommige molens werden wel eens „Vaste stuifpompen” [Fig. 39] aangetroffen die midden in het rieten lijf uitkwamen. Meestal hadden de pelmolens „losse stuifpompen” [Fig. 40] die door door het bovenachtkant of een der kistgaatjes

naar buiten konden worden gestoken.

Het geheele maalzolder was overal gelijk afgesloten en men kon over de slagbalken, groep en maalsteen lopen, als op een gewoon zolder. Op het maalzolder stonden nog elk in een hoek, tegenover elkaar de beide harpen of zeven. Beide werden elk afzonderlijk gedreven door de dooieman.

De ene,

de KORENHARP,

De SCHOEN en de KORHARP. FIG. 41.

bevond zich onder het groote of gerstkaar en

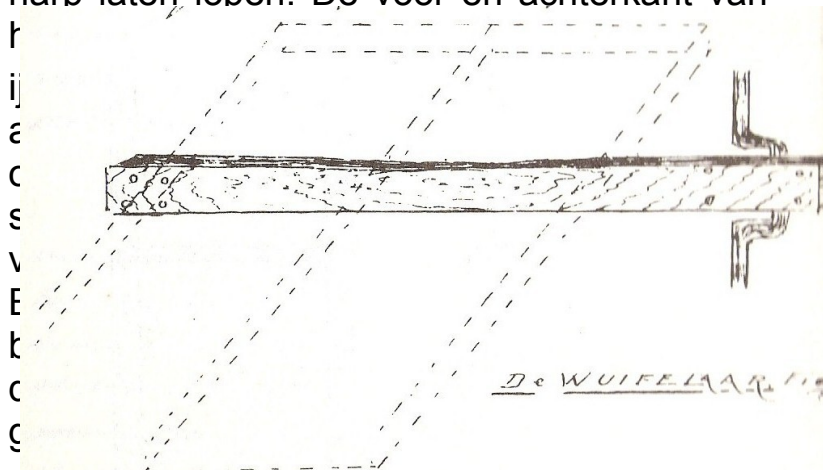
werd gebruikt om de te malen gerst van touwtjes, stroo, steentjes enz. te ontdoen, verder om de te fijne gerst, de voergerst, die niet geschikt was om te pellen, te verwijderen en voorts om de gerst van zand, stof en onkruidzaden „het korenstof” te zuiveren. De harp maakte een schuddende beweging waardoor de gezeefd wordende gerst, mede door de schuin liggende harpramen in de gerstkas, voor de harp terecht kwam. Uit deze gerstkas werd de thans gezuiverde gerst met een maal maat tijdens het malen opgeschept. Het perkament waarover de gerst gezeefd werd, verving men in later jaren door geperforeerd zink. Voor het zeven van gerst voldeden de met zink bespannen harpramen evengoed en het zink was lang zoo niet aan slijtage onderhevig als het perkament.

Bij de andere harp,

de gepelde gerst of GORTHARP,

kon men geen zinken ramen gebruiken, daar waarschijnlijk door de warmte van de gort, de kleine gebroken korrels zich tusschen de gaatjes in het zink vastklemden; waardoor het zeven op den duur ophield. Voor de gortharp gebruikte men dan ook steeds ramen bespannen met doek van perkament of kalfsvel.

De gortharp bestond meestal uit 2, bij sommige molens uit 3 naast elkaar gelegen houten bakken; men sprak van een „twee” of van een „driebaks” harp. Deze bakken waren aan de uiteinden niet afgesloten en hiertusschen werden de ramen, die ongeveer even lang waren als de harp, bevestigd. [Fig. 41] Op deze harp kon men 3 of 4 soorten ramen boven elkaar leggen en deze voor of achterwaarts schuiven, zodat de verschillend van grootte zijnde gortkorrels in de afzonderlijke karen konden worden opgevangen. Ook kon men het middel of de grove gort voor de harp laten lopen. De voor en achterkant van de

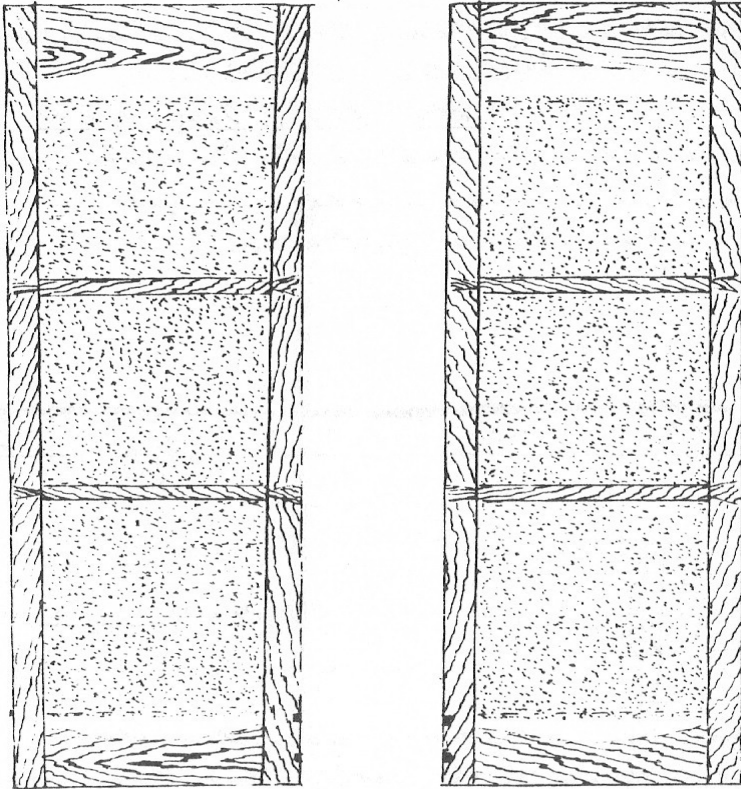
De aan den kruk verbonden harp maakte door den draaienden as een heen en weer gaande, dus schuddende, beweging, waardoor de gort werd gezeefd. Door de schuine ligging van de

harp werd de gezeefde gort steeds verwijderd. Bij sommige molens bevond zich boven deze harp

de SCHOEN,

een klein soort houten bak, van achter smal en naar voren breed uitlopend, die door een aan deze bak verbonden krukasje, hetwelk door een touwsnaar werd gedreven en een voor en achterwaartsche beweging maakte. Hierdoor werd de gort, die uit de sleperij of schepperij kwam bij kleine hoeveelheden tegelijk over de harp verspreid. – Feitelijk was deze schoen nog een overblijfsel uit de tijd, toen de molens nog met den hengselmaat maalden. De gort n.l, die door de hengselmaat uit de groep werd getild, word in het kaartje boven de schoen leeg gestort, [Fig. 41] waardoor de gort op schoen en daarna op de harp kwam.

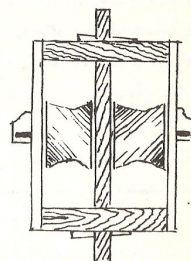
De HARPRAMEN,

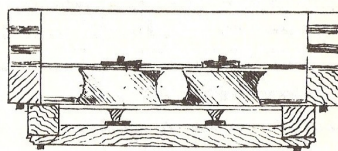
HARPRAMEN FIG. 43.

waarmee de gepelde gort, die zooeven de steen verlaten had gezeefd werd, hadden een lengte van ongeveer 2 à 2½ meter en een breedte van

30 à 40 centimeter, al naar de lengte en breedte der bakken van de harp. De ramen werden gemaakt van 2 steevige dubbele latten, in het midden met 2 dunne latjes, aan de uiteinden met 2 dunne houten plankjes aan elkaar verbonden. Hierop werd het door den zeven of zeeftenmaker van gelijke gaatjes voorziene perkament of kalfsvel gespannen. [Fig. 43] Die perkament was nogal aan krimpen en rekken onderhevig. Was de gort die geharpt werd, door het pellen warm geworden, dan begon het perkament te krimpen, waardoor de ramen erg gespannen begonnen te worden en dan stuk gingen.

Bij elke tweebaksharp had men van ieder soort ramen 2 stuks (een stel), die van gelijke ronde gaatjes waren voorzien. Naargelang van de grootte der in het perkament geslagen gaatjes werden de ramen verdeeld in „honderd pondjes”, een oude term, welks oorsprong moeilijk is op te sporen.

*Het TREKBLOK van de Harp.
Fig. 44.*

De ramen met de grootste of wijde gaatjes, die in den pelmolen werden gebruikt waren de 2400de of boonenramen genoemd; over deze ramen

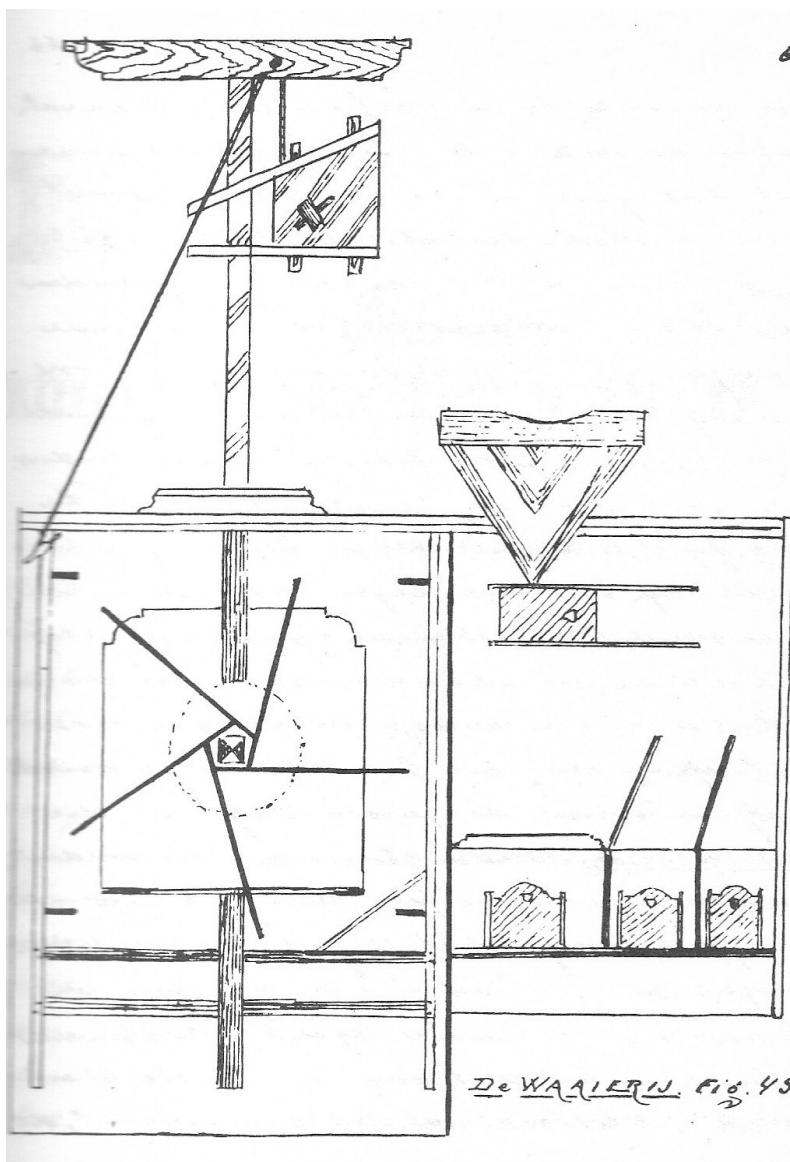
werden de boonen en erwten gezeefd; die weleens in de gerst voorkwamen en verwijderd moesten worden. Hierop volgden meestal de 2000de en 1800de ramen, die de grofste gerstkorrels opvingen. Vervolgens had men de middelgort; hiervoor gebruikte men soms ook wel de 1400de ramen. De gort die door de 1400de kwam was fijner gort, dan die welke door de 1600de viel. De 1400de ramen werden ook steeds gebruikt voor het maken van parelgort en werden dan ook meestal „de parelgortramen” genoemd. Op deze ramen volgden dan de 1200de en 1000de ramen, steeds met fijnere gaatjes. De met weer nauwere gaatjes voorziene 900de ramen werden meestal gebruikt voor fijne of jodenparelgort en werden dan ook: „de fijne parelgortramen”, genoemd. De nog fijnere doppenramen bleven bijna steeds op de harp bevestigd, lagen onderaan en hierdoor werd het meel en de fijne dopjes gezeefd, die met de gort uit de steen waren meegekomen. Dit meel en deze dopjes vielen dan onder de harp in een groote bak. Verder had men ook nog ramen met lange, smalle gaatjes, die „dripramen” werden genoemd. Deze werden gebruikt om de klissen, dat zijn kleine ronde erwten en even groot als de gort, uit deze te verwijderen.

Behalve de doppenramen kon men 3 stel ramen tegelijk gecombineerd gebruiken, b.v. De 2400de met de 1800de en 1400de; de 1800de met de 1600de en 1400de; de 1600de met de 1200de en 900de, enz. De verschillende soorten grovere of fijnere korrels werden respectievelijk vóór de harp, in het voor, middel, of achterkaar opgevangen. Deze karen waren onder de harp en boven de waaierij aangebracht en konden een zekere hoeveelheid gort bevatten, zodat men wel eenigen tijd kon maken voordat één dezer karen vol was en men deze leeg moest maken. Elk kaar was van onder voorzien van een schuif, door deze op te trekken viel de gort uit het betreffende kaar in een soort wijdlopende bak, het kaartje boven de waaierij. Aan den onderkant van dit kaartje bevond zich mede een schuif, nu met een breede en smalle opening, die de gort in een breede en dunne stroom doorliet, welk vervolgens door de waaierij uitgewaaierd, gezuiverd werd.

De WAAIERIJ

Deze stond beneden, ongeveer 1 meter boven de vloer en werd door de dooieman van de maalzolder gedreven door een touwsnaar. Bij enkele molens werd deze ook wel aangedreven door een aan een der bolspillen bevestigde

snaarschijf. De waaierij bestond uit een korte houten as, waaraan 5 groote brede en dunne houten plankjes of bladen waren bevestigd, die ronddraaiden in een houten bak, die aan de voorkant én aan de zijkant open was; wanneer deze bladen rondgingen, dan werd aan den voorkant de lucht opgezogen en vervolgens door den zijkant weer weggeblazen. Hoe harder de bladen ronddraaiden, hoe meer lucht zij verplaatsten.

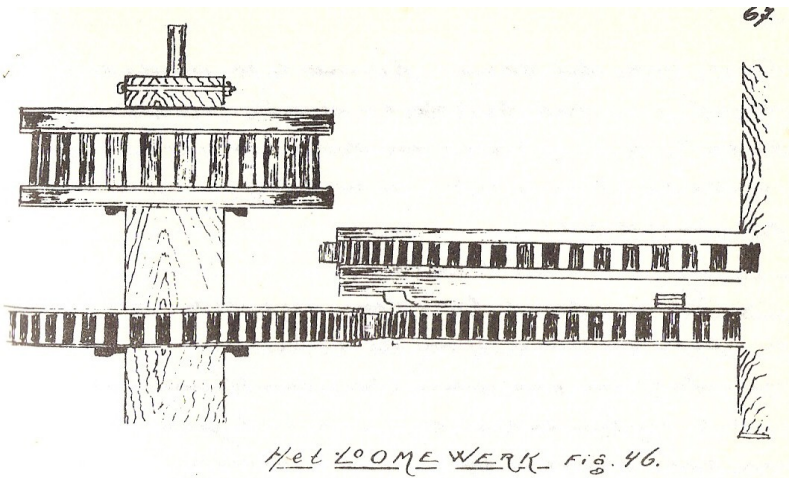

Aan den voorkant van de as waren meestal 3 snaarschijven aangebracht, n.l. Een groote, een minder groote en een kleine [Fig. 45] wanneer de touwsnaar om de groote schijf lag, draaide de waaierij minder snel rond, dan om een der kleinder schijven. Verder kon men de waaierij nog regelen door het hekblok, waardoor de snaar geleid werd, aan te halen of te laten schieten.

Gedurende het uitwaaien verdeelde de waaierij de gort ook weer in soorten, n.l. De gezuiverde gort, de lichtere gort veelal vermengd met haver ook wel, „middelgrote bakjes goed” genoemd, daar deze in de middelste bak van de waaierij was terecht gekomen, verder de lichtere haver met zeer dunne gort, het „achterste bakjes goed” en voorts de doppen, die in het doppenhok terecht komen.

Het LOOME WERK.

Daar voor het slijpen of vijlen van gort veel kracht vereischt werd en de molen bij veel wind toch langzaam moest draaien, waardoor deze al heel zwaar werkte, kwam men omstreeks 1870 op het idee dit enigszins te ondervangen door onder het bestaande ravelwiel een ander kleiner ravelwiel met minder kammen te maken en vervolgens de schijfloopen om het steenspil door grootere wielen met meer kammen, die in die van het kleinere ravelwiel werkten, te vervangen. Hierdoor draaiden de steenen zooveel zachter, loomer.

Door dit „loome werk” konden de roeden toch

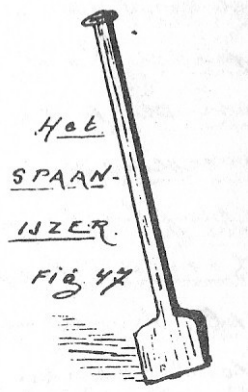
snel ronddraaien, terwijl de steenen langzamer rond gingen en werkte daardoor de molen veel gelijkmatiger. Bij sommige molens draaiden de steenen in plaats van $10\frac{1}{2}$ of 11 slagen met het „krappe werk”, maar 4, bij andere 5 of $5\frac{1}{2}$ slag rond tegen de molen 1 slag, met het loome werk. [Fig. 46]

Daar dit goed beviel, werden verscheidene molens met zulk loom werk ingericht. Moest de molen nu in plaats van met het krappe, met het loome werk pellen of omgekeerd, dan noemde men dit „het werk verhangen”. Sommige molens waren hiermede zoo ingericht, dat men het werk verhing in een half uur of $\frac{3}{4}$ uur, bij andere kon er weleens een halve dag mee heengaan, daar er molens waren waarbij de steenspillen met de schijfloopen vervangen moesten worden door andere steenspillen waaraan de grootere wielen voor het loome werk aangebracht waren.

Het STEENHAKKEN.

Na verloop van eenigen tijd, hetwelk 2-3 maanden of langer kan duren, al naar er wind geweest was en welk soort gerst men gepeld had, moesten de steenen gehakt, gescherpt en de pelkuipen vernieuwd worden. Meestal werden de steenen gescherpt, nadat men tevoren een flinke partij gerst en maal gemalen „gereld” had. Behalve dat deze 1ste snêe, de rel, hard malen vereischte, deed de gerst de pelsteenen, bij het van de doppen ontdoen, nog al verslijten, terwijl ook de gaatjes in 't blik van de kuipen hierdoor veel van hun scherpte verloren. Men sprak dan van „stompe steenen” en „stompe kuipen”.

Wanneer dan de steenen gescherpt moesten worden, werden de steenhakkers op den volgenden dag besteld. Meestal werd dan den dag tevoren zoveel mogelijk alles hiervoor in gereedheid gebracht. De groep werd opgebroken en de luiken hiervan weggezet; het nog in de groep aanwezige meel werd weggeschopt en vervolgens deze schoon aangeveegd. De gortkaartjes werden van de maanstukken genomen en de schuiven uit de

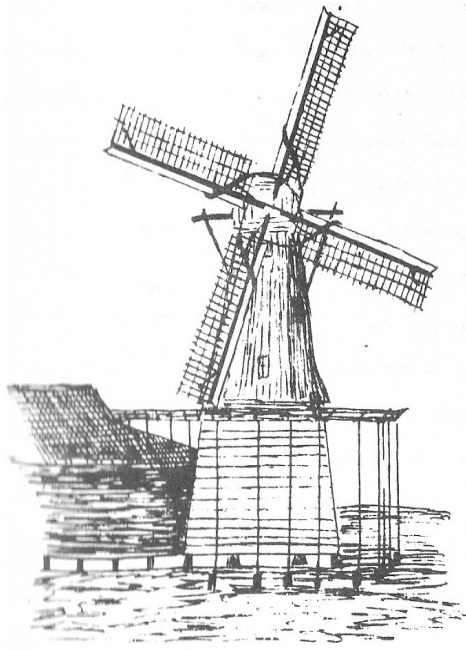
kuipen getrokken, waarna men de maanstukken kon weghalen. Verder werden de kuipen met „het spaanijzer” [Fig. 47], van het ringhout losgemaakt en de spijkers, „Bergsche taaienagels” genaamd, uit de kuipen getrokken. Daar men anderen kuipen met nieuw geslagen blik had klaar staan, werden de oude kuipen naar beneden gestreken. Dit noemde men, „de steenen blootzoeken”. Was men tot zoover gereed gekomen, dan konden de steenhakkers aan het werk.

's Morgens om zes uur kwamen dan de beide, meestal waren ze met zijn tweeën, steenhakkers aan den molen om hun gereedschap, bestaande uit een ronde houten hamer, bolhamer, en verschillende breede en spitse stalen bijtels. [Fig.

48] Aan een balk op het lage zolder werd nu het steenijjn ([steentakel hefboom](#)) opgehangen en hiermee werd het steenspil met klauwijzer uit de rij geheschen en aan den kant gezet. Om het ijjn te laten zakken moest dit tusschen de armen door van het ravelwiel, waardoor dit meestal

verdraaid moest worden. Dit deed men met de molen, waardoor de roeden een schuine stand verkregen. Ook deed men dit, al was het niet

noodzakelijk. De molen stond dan „hakscheef”, [Fig. 49] hetgeen voor de pelders van den molens in den omtrek beteekende, dat men hier bezig was met de steenen te scherpen.

Nu het steenspil was verwijderd, kon aan het

„HAKSCHEEF slaan de peldmolens. Fig. 49.

omhooghijschen van den looper

worden begonnen. Door middel van den lichtstok werd deze omhoog gebracht en wel zoover, dat men 2 tamelijk dikke klosjes hout, tegenover elkaar, onder den rijen van den looper kon schuiven, waarna men de licht, dus ook de pasbalk weer liet zakken. De looper die met den

rijn een geheel uitmaakte, bleef nu op deze klosjes leggen, terwijl het bolspil in den rijn bleef hangen. Het bolspil moet nu uit den rijn verwijderd worden, hetgeen men deed door middel van den „NOKSTEMPEL” [Fig. 50] een

soort dikke rechthoekig vierkante ijzeren staaf van ongeveer 30 centimeter lengte en klein van omvang als het gat van den rijn, waarin de nok zat opgesloten. De stempel werd nu op den nok geplaatst en door hierop met een handmoker te slaan, liet de nok los en viel het bolspil weer in de put terug. De looper lag nu met den rijn op de 2 blokjes hout geheel los boven de legger en

De NOKSTEMPEL. Fig. 50.

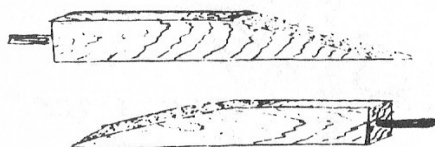

De NOKSLEUTEL. Fig. 51.

werd nu door middel van een koevoet en steenwiggen in een enigszins schuine stand gebracht,

waarna de 2 blokjes hout werden weggehaald. Vervolgens werd door het middengat van den looper „de STEENSTROP” gestoken, waaraan het jijn werd vastgehaakt en kon men de looper op z'n kant hijschen. Had men deze zoo ver opgeheschen tot dat deze bijna op z'n zijde kwam en alleen nog maar een weinig op den

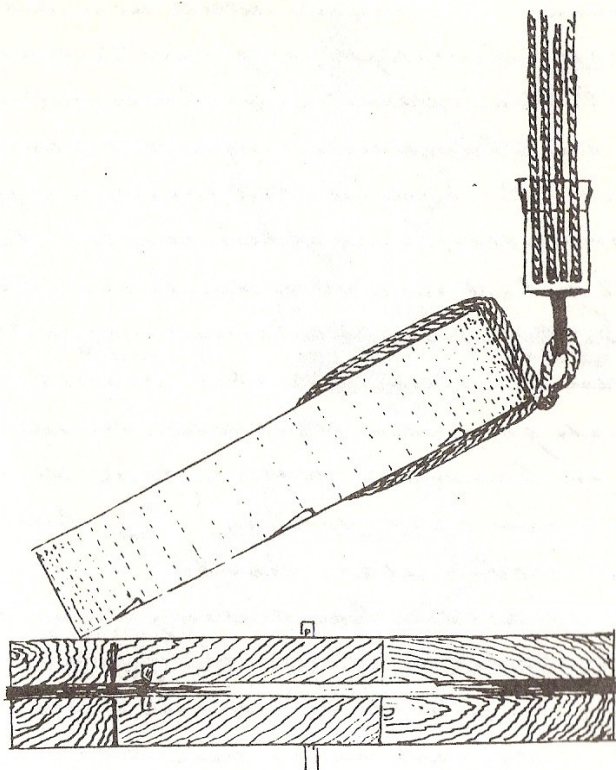
legger steunde, dan moest enkel het jijn maar vastgehouden worden en onderwijl werd de looper zoolang door den steenhakker heen en weer gehaald tot dat deze de zijns inziens juiste stand had verkregen. Nu duwde de steenhakker den looper op z'n kant, schoof aan iedere kant een steenwig om weggrollen te voorkomen, terwijl een der pelders ook nog het lijn vasthield. De steenhakker verwijderde nu de smeer van de 3 neuten om het bolspil, „maakte „het bos” schoon”. Vervolgens werd het bolspil uit den hoedenkast getrokken en werd dit nagezien of het soms naar den smid moest, daar het nogal eens voorkwam dat van dit spil de bol opnieuw gedraaid of de tap verstaald moest worden. Over het hier ontstane gat werd vervolgens een vierkant plankje gelegd opdat er geen stukjes

STEENWIGGEN Fig. 52.

steen door zouden vallen. Door de steenhakker werd nu de looper naar den kant van den legger gewerkt, daarna omgedraaid en vervolgens op „STEENWIGGEN” [Fig. 52] die tevoren op den legger waren gelegd gestreken en werd het jijn losgemaakt en de steenstrop weggenomen. [Fig.

53 en 54]

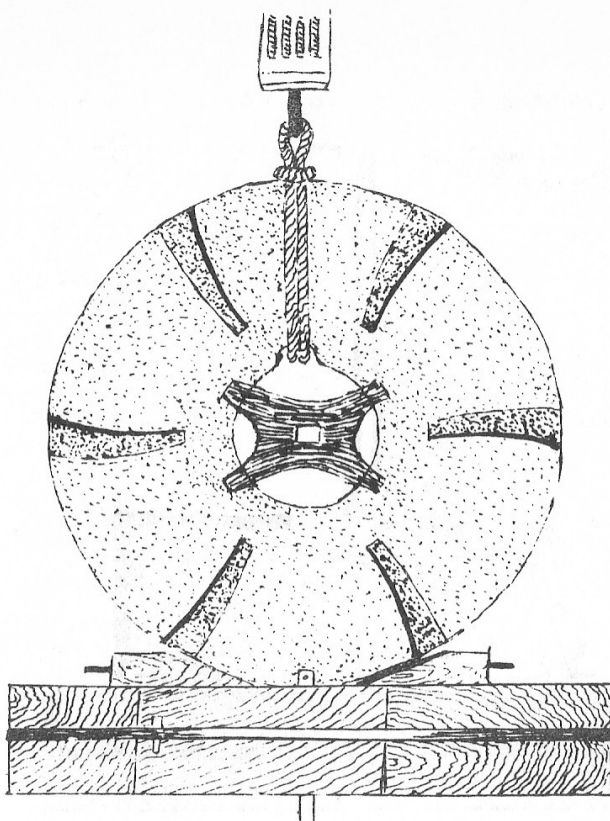

Het opheffen van den LOOPER. Fig. 53.

De stenhakker onderzoekt nu of de rijs wel diep genoeg in den looper bevestigd was. Was dit door het afslijten niet het geval, dan moest de rijs er uitgenomen, de vier gaten in de steen

verdiept, waarna de rijen weer opnieuw met dunne houten wiggen in den looper werd vastgemaakt. De wigjes moesten zeer droog zijn, om krimpen te voorkomen, waardoor de rijen los zou werken. Het bolspil werd nu weer op den rijen geplaatst, nu in omgekeerde richting, n.l. Met den tap naar boven. Vervolgens werd aan het bolspil de „KRAAN” bevestigd, ongeveer bestaande uit 3 houten latten, waarvan de bovenste lat om den tap en de onderste om de bol van het spil sloot. De onderste lat was tevens gespleten en kon men door deze spleet een dun latje steken; het geheel kon over den looper draaien. Hiermede kon men den meest weggesleten plaats van den steen opzoeken. [Fig. 55] Was deze plaats gevonden dan werd hierop aangehouden en begon de steenhakker de steen vlak te maken, „te vlakken”. Hij bewerkte den steen door met z'n houten bolhamer op een met in de hand vastgehouden platte stalen bijtel te slaan, die hij op den steen hield waardoor kleine stukjes steen hiervan afsprongen. Moest op enkele plaatsen veel van de steen weggenomen worden, dan gebruikte hij een spitse, puntige, bijtel „de spits” en deed de plek dan nog eens over met de platte bijtel. Was de steen gevlakt, gevloerd, dan werd nog eens met een lange rei nagegaan of er nog

oneffenheden waren, die dan verwijderd werden.

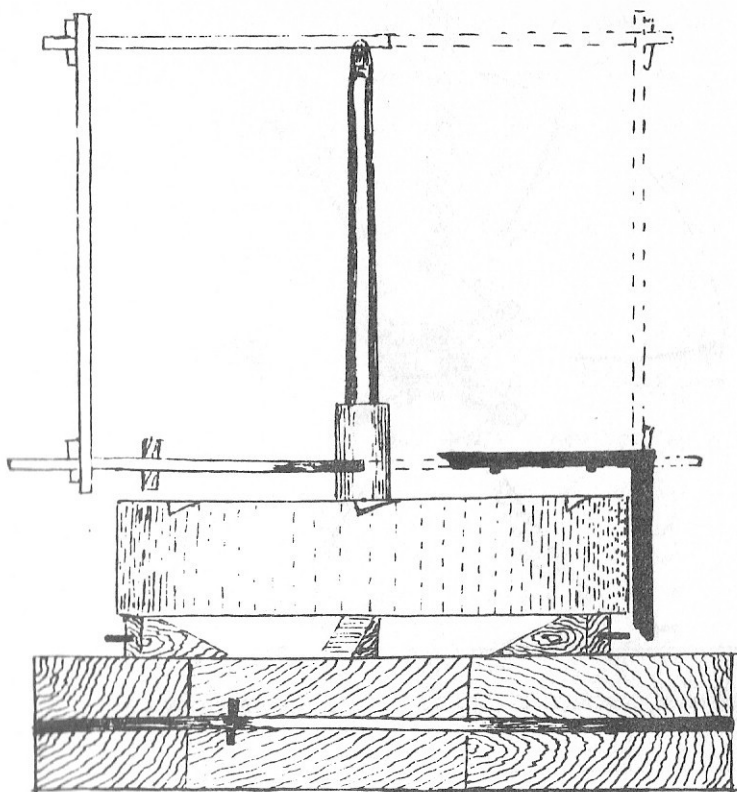

De LOOPER op z'n kant ghescheyn Fig. 54.

Vervolgens moest de steen opnieuw rond gemaakt worden.

De steenkraan die voor het vlak maken van de steen was gebruikt, deed ook hiervoor dienst. Aan de onderste lat van de kraan werd nu een

winkelhaak bevestigd, die tegen de buitenkant van den steen werd aangehouden. [Fig. 55] Hiermede werd ook de meest afgesleten plaats van de zijkant der looper opgezocht. Door steeds de winkelhaak op dezelfde plaats die men had verkregen, te houden, en door de kraan telkens iets verder te draaien totdat ~~men~~ men geheel rond was geweest en te gelijk de steen op de vereischte maat had afgehakt, was deze geheel rond geworden.

De STEENKRAAN. FIG. 55.

De kraan werd nu van het bolspil afgenomen en ook het bolspil werd uit de rijn genomen en voorloopig weggezet. Nu moesten nog de waaikerven verdiept worden, en werden „de kerfijzers”, [Fig. 56] die tot de steun van de

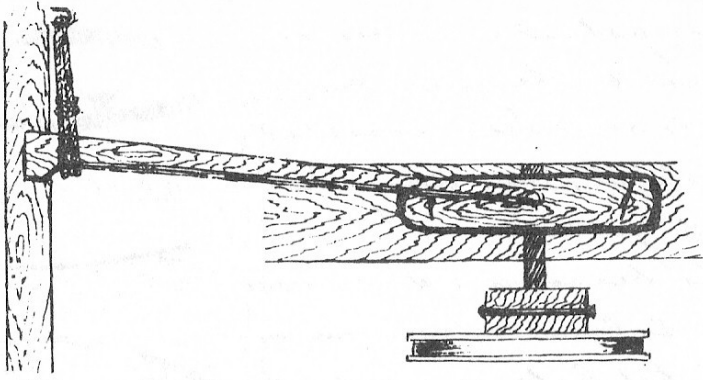
waaikerven waren aangebracht, uit den looper
 genomen, waarna men de waaikerven dieper
 kon hakken. Na het verdiepen moesten de
 kerfijzers weer op hun oude plaats bevestigd
 worden. Meestal waren deze nu te lang, daar
 door het kleiner worden van den steen, deze
 buiten den steen staken. Door met een kopbijtel
 van elke kerfijzers een stuk af te hakken werd
 ook hierin voorzien. Was de looper tot zoover
 klaar, dan kon hij weer opgeheschen worden.
 Door een van de drie steenwiggen weg te halen,
 waarmede de looper op den legger lag, werd de
 looper in schuine stand gebracht en kon de
 steenstrop weer onder
 de steen door
 getrokken worden.
 Hierna werd het jijn
 weer vastgemaakt en
 werd de looper weer op
 z'n kant geheschen en
 vast gezet.

KERFIJZERS Fig. 56.

RINGBLIK Fig. 57.

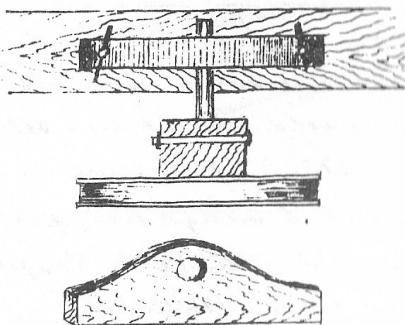

De POORT en de POORTSTOK. Fig. 58.

Nu kon „het ringblik” [Fig. 57] worden nagezien; de versleten blikken werden weggenomen en hiervoor nieuwe op het ringhout gespijkerd. Vervolgens werd het plankje, dat over den hoedenkast was gelegd weggenomen, waarna werd onderzocht of deze nog wel voldoende vast in den legger was bevestigd, tevens werden de zich hierin bevindende 3 neuten van versche reuzel voorzien. Hierna werd het bolspil door de neuten geschoven, waarna de tap hiervan weer in de put op den penbalk terecht kwam. De nok stak nu een klein eindje boven den legger uit. Nu kon de looper op den nok neergelegd worden. De looper werd weer omgedraaid en nu gestreken. Lag de looper nu bijna op de legger, dan werd weer een steenwig tusschen de

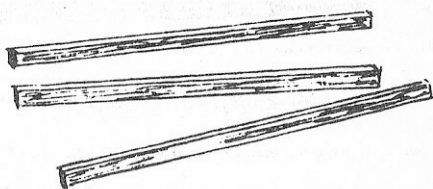
steen en gestoken, waardoor de looper schuin kwam te liggen, waarna het zijn losgemaakt en de steenstrop verwijderd kon worden. Door nu de looper met behulp van een koevoet en steenwigen verder te verschuiven en te laten zakken, werd deze weer op den nok gelegd. Meestal moest de nok verdraaid worden om in het middengat van de rij te komen, hiervoor gebruikte men „de NOKSLEUTEL” [Fig. 51] een lange ijzeren staaf waaraan een soort bets was gesmeed, die om de nok paste. De looper werd nu beproefd, door op den steen met de handen te drukken, of deze wel onbewegelijk vast op den nok bevestigd was, goed „nokte”.

De ruimte tusschen legger en looper moest ongeveer een centimeter zijn, om nu te meten of de looper overal evenveel van den legger verwijderd was, werd tusschen de steenen een platte houten plank of ijzeren stok, ter dikte van ongeveer 1 c.M. geschoven, „een kuipstok”.

De BRIL. Fig. 59.

Was de ruimte
tusschen de 2
steen niet
overal gelijk dan
werd de pan,
waarin de put van
het bolspil stond,

KUIPSTOKKEN. Fig. 60.

net zoolang verschoven, totdat de looper gelijk
over den legger dreef. Dit verschuiven van den
pan deed men door een der 4 wiggen waarmede
deze op de persbalk bevestigd was vaster te
slaan. Naar de windstreken aan welke kant zij de
pan vasthielden werden zij Ooster, Wester,
Noorder of Zuiderwig genoemd. Kwam nu b.v.
De looper aan den oostkant te dicht bij den
legger, dan werd met een handmoker de Oostwig
los en daarna de Westwig vast geslagen,
waardoor de pan naar dien kant een weinig werd
omgeschoven, de looper daardoor aan den
Oostkant omhoog ging en aan de westkant
omlaag. Zoolang werd de westwig dan
aangeslagen totdat Oost en West tusschen
looper en legger gelijk waren.

Met de Zuider en Noorderwig kon hetzelfde
worden gedaan. Was nu de looper overal
evenver van den legger verwijderd, dan werden
alle 4 wiggen weer vastgeslagen en lag de pan

weer onbewegelijk op den persbalk. Door middel van het jijn werd nu het steenspil weer op de rij n geplaatst voorlopig op „de BRIL” [Fig. 59], daar dan de looper kon worden rondgedraaid. Stond n.l. Het steenspil op de bril, dan konden de kammen en staven van het ravelwiel en schijfloop elkaar niet raken.

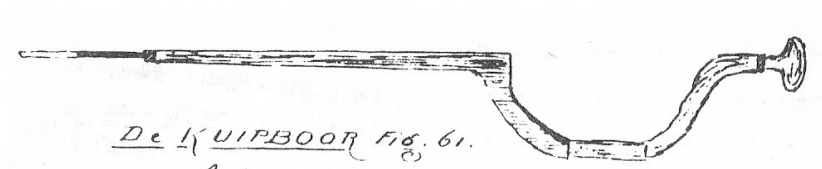
Vervolgens werd het steenij n weer naar de andere kant verhangen, waarna de gereed gezette scherpe kuipen om den looper konden worden gespannen, onderwij l konden de steenhakkers de andere looper klaarmaken. Deze was al bijna gereed, doch daar de ene steenhakker dan andee wel eens moest helpen bij het op en om hijschen van den steen, was deze wel wat op achter geraakt.

Was deze tweede lopper nu ook klaar gekomen, om geheschen, op de nok gelegd en gehangen te worden als de andere en het steenspil weer op z'n plaats gezet, dan werd het steenlij n weer opgeborgen en was het werk voor de steenhakkers geeindigd, zij zochten hun gebruikte gereedschappen bij elkaar en vertrokken. Het nog overgebleven werk deden de pelders. Door middel van kuipstokken werden de nieuwe scherpe kuipen om den looper gespannen, zoodat deze kuipen overal op gelijke

afstand van den looper bleef, van ongeveer 1 cM. vervolgens werden de kuipen op het ringhout vastgespijkerd waarna de kuipstokken werden verwijderd.

Tegelijk met het spannen was ook nog de uitlaatschuif tusschen de kuip bevestigd. Achter deze schuif werd nu een soort van boven breed en van onder smal houten pompje aangebracht, het z.g. „hondenhokje”, hetwelk diende om de gort die uit den steen gelaten werd te geleiden naar de pomp van de schepeprij. Wanneer dit niet goed afgesloten werd zou er gort bij het meel in den groep kunnen komen of omgekeerd. Was men hiermede gereed, dan werden de maanstukken op den rand van de pelkuipen gelegd, waardoor de looper was afgesloten. Door tusschen de rand van kuip en maanstukken te kijken, kon men nagaan of deze wel goed op elkaar sloten. Meestal was dit niet het geval en moest men hier en daar strookjes zeildoek tusschen leggen om ze geheel of te sluiten. Zoo mocht ook tusschen kuipen en ringhout geen opening zijn, hetgeen men kon nagaan door met een dun mes hier langs te trekken. Kon dit mes hier tusschen door, dan moest op deze plaats de kuip beter vastgeslagen worden. Hoertoe moest dan met „de KUIPBOOR” nog een agt in de rand

van de kuip worden geboord, hierdoor een kuipspijker gestoken en deze op het ringhout vastgeslagen. Meestal was dan het kwaad verholpen. Stopte men zoon klein gaatje niet dan werd door het snelle draaien der steen hier tusschen door gedreven en werd het het gat steeds grooter, daar de kuip allengs meer werd opgelicht.

Zoo kon het voorkomen dat door een grote slijker, een stukje ijzer of iets dergelijks, hetwelk per ongeluk gedurende het malen tusschen de steenen en de kuip was gekomen, het blik op een plaats was losgeraakt en omgekruld, waardoor een gat was ontstaan, hierdoor een gedeelte van de gort in de grope tusschen het meel terecht kwam en ook door de omgekrulde scherpe kant van het blik de gort doormidden brak en vergruisde.

Dit werd „een gat in 't blik” genoemd Om dit te verhelpen moest de groep opengebroken, de maanstukken verwijderd en de kuipen los en weggenomen worden, waarna het gat weer kon

worden dichtgemaakt. Op nieuw werd nu de kuip weer gespannen en gespijkerd, de maanstukken weer op en de groep dichtgelegd. Hier kon geruime tijd mee heengaan en gebeurde dit steeds wanneer er wind was.

Nadat de maanstukken en de kuipen goed waren afgesloten werden de groepluiken neergelegd en het maalkaartje op de maanstukken geplaatst. Het steenspil dat zoolang op de bril had gestaan, werd weer in z'n werk, dat is, met de staven in de ravelwielskammen gezet en „de POORT” [Fig. 58] hiervoor bevestigd, die door middel van twee spijlbouten, aan elke kant één, de kroon van het steenspil op z'n plaats hield. Tot steun had men nog een stevige houten stok, „de POORTSTOK” aangebracht om los springen te voorkomen.

Waren nu de steenen dicht gelegd en de steenspillen in 't werk gezet, dan werden de maalkaartjes gevuld en „het TREKBLOK” [Fig. 44] van de gortharp aangehaald. De molen was nu weer „maalklaar”, werd uit het „hakscheef” gehaald en bij voldoende wind werden de zeilen bijgelegd. Meestal was men om 2 à 3 uur in den middag gereed gekomen.

Het pellen van GORT met den windmolen

Vóór 1850 gebruikte men voor het pellen van gort de binnenlandsche gerst soorten zoals de NrdHollandsche Chevalier gerste en de Zeeuwsche en de Friesche wintergerst alsmede de door schippers op den terugreis van de Oostzee meegenomen Deensche en Danziger gerst. Deze gerstsoorten leenden zich uitstekend om hiervan lange of geslepen gort te pellen, daar deze nogal grof van korrel waren.

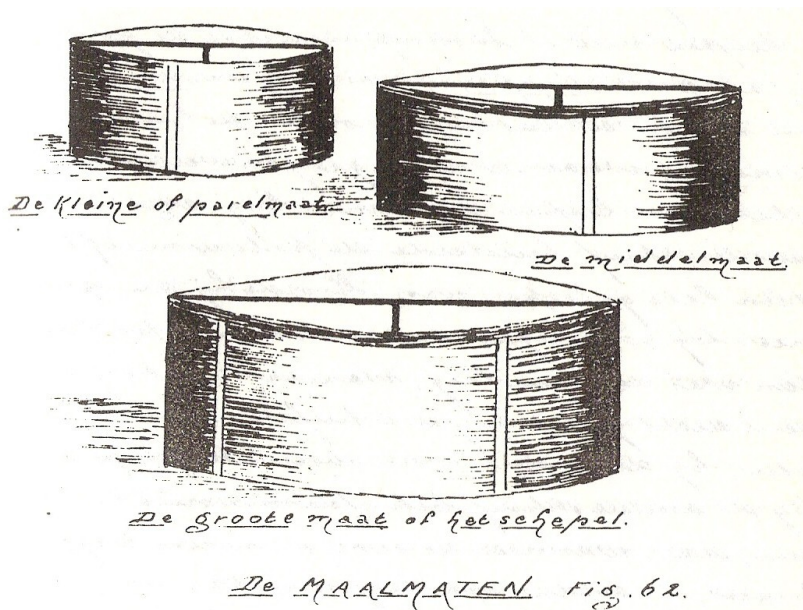
In de later tijd hier ingevoerde Russische Zwarte Zee en Odessa gerst, zomede de Donaugerst was lang zoo grof niet van korrel, waardoor men van deze soort veelal voergort en vlooke gort maakte en ook wel pelde men van deze gerst, van de grove korrels geslepen en van de middelkorrels parelgort. Daar de Odessa-gerst veelal van binnen blauwachtig van kleur was, werd de gort hiervan meestal gezwaveld, waardoor deze den blanke kleur aannam.

In de laatsten tijd (1880-1900) werd veelal met den molen Odessa en Donau-soorten gemalen. Hiervan nam men minstens 10 last (1 last = 30 hl, mud, 2 ton red.) soms wel 25 last of meer tegelijk in 't werk. Dit werd dan „een gemaal” genoemd. Bij het begin van zulk een gemaal moest de meesterknacht weten, welke soorten

gort hiervan het voordeeligst konden worden gepeld en zette dit dan hierop in. Moest deze bijvoorbeeld zorgen dat van dit gemaal zooveel mogelijk geslepen gort moest komen, dan werd al bij het begin, aan de 1ste snêe, de Rel, minder hard met den molen gemalen om de puntjes aan de gerst te houden, dan wanneer er halfronde – ronde – of parelgort van moet worden gemaakt. Gedurende het pellen werden meteen door de harp de grove en minder grove gort, benevens de fijne korrels en het gruis van elkaar gescheiden.

Men begon dan met de gerst te ontbolsteren, van de doppen te ontdoen, de bast ervan af te pellen. De pelders noemden dit „rellen”. Dit was de 1ste snêe, de 1ste Reis of rel. Wanneer de pelmolenaars b.v. onder elkaar spraken van: „we staan aan de rel van 10 last Odesser”, dan werd hiermede bedoeld: „we zijn nu met den molen bezig om van 10 last Odesser gerst de doppen af te pellen”. Voor de pelders was de rel een zeer onaangenaam werk; immers door het zeven van de gerst over de korenharp, dan het opscheppen van de gezeefde gerst met de maalmaat, en men tevens hard moest doen om op tijd klaar te zijn het het vullen der maalkaartjes, daar de uitloopers spoedig „pas” waren gemalen en dan

door andere moesten worden vervangen. Door het harpen der stoffige gerst en mede door het rellen, waarbij de pelsteen en zeer vlog rondraiden ontstond er zeer veel stof en stuifmeel, hetwelk nog al scherp en prikkelend was en op 't maalzolder bleef hangen. Menigmaal zette men de raampjes open aan de windzijde om de stof te verwijderen.

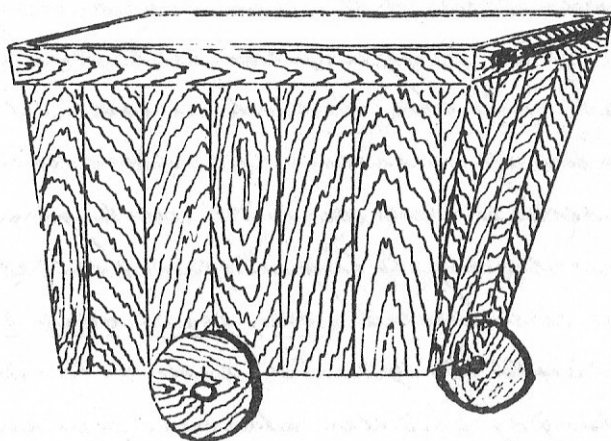

Stond men aan de rel van Odessa gerst, die niet grof van korrel was dan werd meestal met twee steenen tegelijk gemalen, hetaan ongeveer aldus

in zijn werk ging: de maalkaartjes werden gevuld, bij een volle werkwind elk met een schepel (25 l in de zaanstreek 10 l in de rest van het land Red.) gerst, van een der steenen werd de schuif dichtgezet en de gerst uit het maalkaartje tusschen de steen gelaten, waarbij uit de kas van de harp in elk maalkaartje een schepel gerst werd gestort. Waren de steenen en de kuipen niet al te stomp en wilde de gerst nog al goed „doppen”, was het geen „taaie Rel”, dan waren de uitloopers onder de hand „pas” gemalen, waarna ze tegelijk werden uitgelaten en liepen de steenen leeg. Met z'n oor aan de schuif luisterde de pelder nu of de steen leeggelopen was. Hoorde hij geen gort meer tegen de openstaande schuif spatten dan was de steen leeg, waarna de schuif werd dicht gezet en gerst tusschen de steen gelaten, bij de andere weer hetzelfde gedaan. Bij de andere schuif behoefden men niet te luisteren, daar wanneer de eene steen was leeggelopen, de andere ook leeg moest zijn. Nu werden de kaartjes weer gevuld, de schuiven vervolgens weer opengehaald en na het laag loopen der steenen weer dichtgezet, de kaartjes weer gevuld, schuiven op, schuiven dicht enz. enz.

Dit ging zoo door totdat de gehele patij was

afgepeld. Men kon bij een flinke wind nog al aardig wat gerst door de steenen laten loopen, begon men 's morgens aan 10 last dan kon men 's avonds de gerst al afgereld zijn. De pelders werkten zo hard mogelijk om de rel af te krijgen, zoo wel om van het vermoeiende werk als om het stuiven. „Was de eerste rel maar af”, zeiden ze „dan kregen we gemak”.

Het GORTKUIPJE. Fig 63.

Moest van de in 't werk genomen partij gerst zoveel mogelijk geslepen gort worden gemaakt, dan werd wel met „een steen over en weer” gemalen, hetwelk ongeveer op de volgende manier ging. Men gaf een der steenen een uitlooper; wanneer deze ongeveer half pas was

gemalen begon de molen, door de veranderende tegenstand, die veroorzaakt werd door het afslijten der zich tusschen de steenen bevindende gort, vlugger te malen. Nu gaf men de tweede steen een uitlooper „men liet de andere steen bijvallen”. Onderwijl de kaartjes gevuld werden, was de eerste uitlooper pas gemalen en werd uitgelaten. Daar de molen nu weer met een steen maalde, begon deze weer vlugger te lopen, waarop en de eerste steen weer „zaad” of „een uitlooper” gaf. Nadat men het kaartje weer gevuld had was de uitlooper van de tweede steen pas gekomen en werd deze weer uitgelaten. Het kaartje na het inlaten werd weer gevuld, daarna weer uitlaten, kaartje vullen, uitlaten, inlaten, kaartje vullen, enz. enz.

Door het telkens laten „bijvallen” van den uitlooper behield de molen een gelijkelijke gang en kon niet zoo spoedig al te vlug beginnen te malen, daar hij telkens door een versche uitlooper werd tegengehouden. Daardoor kon men beter ook punten aan de gort houden. Door te rellen met „een steen over en weer” kon men echter niet zooveel gerst verwerken als met „twee steenen tegelijk”.

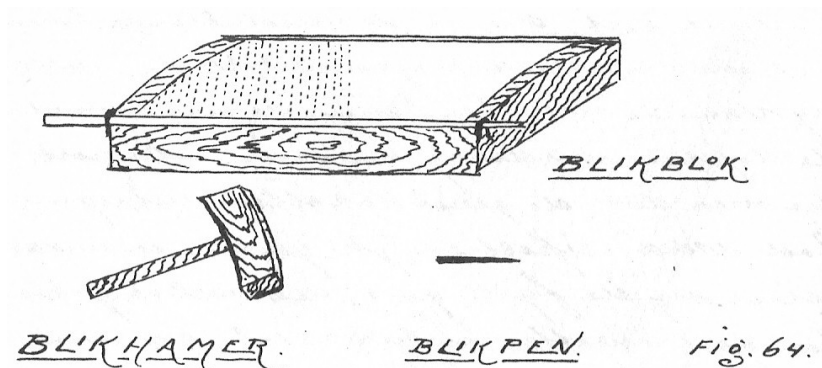
Deze eerste snêe, eerste Reis, de Rel maalde men meestal zoover, dat de gerst bijna schoon,

van den bast, de doppen, ontdaan was, terwijl de gepelde gort gelijktijdig over de gortharp gezeefd en verdeeld werd in grove, middel en fijne gort, die in de verschillende karen viel en daarna, elk afzonderlijk, door de waaierij van de zich tusschen de gort bevindende doppen werden gezuiverd. De gort, die men door de gerst te rellen verkregen had werd respectievelijk grove- en middel relse, en de fijne gort, die veelal gebroken gort bevatte, uitwaaisel, genoemd.

Dit uitwaaisel was niet geschikt om verder te worden vermalen en werd aan kippen en eendenhouders verkocht. Van deze eerste snêe verkreeg men ook het relmeel, dat bruinachtig van kleur was en vermengd was met veel kleine gerstdopjes, die door de gaatjes van 't blik, mede in de groep waren gekomen.

Had men de rel afgemalen en waren de laatste korrels relsel van de gortharp verwijderd, dan werd de molen even stilgezet. De groep werd opgebroken en het relmeel daaruit weggeschopt waarna de groep weer werd dichtgelegd. De snaar werd van de dooieman genomen, die van de korenharp, die nu geen dienst meer behoefde te doen en opgehangen en werden de ramen van de gortharp genomen en schoongemaakt, waarna andere ramen ervoor in de plaats werden

gelegd, men noemde dit „de harp veranderen”. Daar bij de nu gepelde gort geen relsel mocht komen, werden al deze korrels zooveel mogelijk verwijderd. Waren deze korrels er wel in gekomen, dan sprak men „gort met ruig”. Was nu alles goed schoongemaakt en aangeveegd, dan kon aan de volgende snêe of Reis begonnen worden.

Een groote, ronde kuip werd midden op 't maalzolder voor het gat van de luierij geplaatst. Daar het voordeliger was, eerst dit grove relsel te slijpen werd de vang opgehaald en de ronde kuip hiermede gevuld. Bij een volle werkwind werd nu in elk der maalkaartjes bijna 2 maal zooveel gort gedaan als aan de rel n.l. ± 3 middelmaten. Nu werd met „één steen” gemalen d.w.z. gaf men de eene steen een uitloper, dan moest deze

uitlooper pas gemalen en uitgelaten zijn, voordat men de andere steen een uitlooper gaf, deze moest weer pas en uitgelaten zijn, voor de andere kon worden gegeven, enz.

Dat met slechts één steen aan geslepen gort werd gemalen vond z'n oorzaak dat 2 met zooveel gort gevulde steenen niet door de molen kon worden getrokken en ook om de niet pellige steen gelegenheid te geven af te koelen, daar deze door het slijpen nog al flink warm konden worden. Was de molen van loom werk voorzien, dan werd het krapep werk buiten werking gesteld en het loome omgezet, men behoefde de molen dan niet zooveel te helpen door op de lichtstok te gaan zitten of te vangen, „te teuwen” wanneer de molen te hard maalde, „erdoor sloeg”, zoals veel vaker gebeurde wanneer de molen met het krappe werk maalde.

Deze snêe noemde men „de 3de Reis”. Waarschijnlijk verviel de 2de Reis doordien deze snêe nog al diep werd genomen. Men sprak n.l. van „diepe gort” wanneer deze gort al eenige malen door de steen was geweest en van „vlooke gort” wanneer deze slechts weinig was gepeld.

Had men nu deze partij grove relsel op dezelfde

diepte, dat de 3de Reis, had afgemalen, dan werd de harp weer schoongemaakt, waarna men de gortkaren weer leeg maakte en de gort uit de karen door de waaierij uitwaaide.

Hierna werd van deze gort de 4de snêe, de 4de Reis ingezet en begon men de gort weer af te slijpen. Zoo werd ook gedaan met de volgende 5de en 6de snêe, de 5de en 6de Reis. Bij elke reis werden de grove en de middelkorrels geslepen.

Daar door het harpen de fijne en gebroken gort bij elke reis was verwijderd, hield men bij de laatste snêe steeds minder gort over. De 5R en 6R geslepen gort was echter de mooiste en meest waardevolle.

Bij elke nieuwe snêe of reis werd een monster getrokken waarop gemalen moest worden, opdat de gort van de eerste tot de laatste uitlooper steeds dezelfde diepte had. Om nu te zien of de gort, die zich tusschen de steenen bevond al voldoende gepeld was, werd door de pelder uit den malenden pelsteen een hand vol gort opgevangen, waarmede hij deze gort met die van het monster vergeleek.

Waren deze van gelijke diepte geworden dan was deze pasgemalen en werd uitgelaten en de andere steen een versche uitlooper gegeven.

Het gort opvangen uit den malenden steen deed men ongeveer als volgt; met z'n ene hand kantelde de pelder het maalkaartje en door de hierdoor ontstane opening tusschen kaartje en maanstuk, werd de ander hand gestoken. Door met de vingers van deze hand hiervan een soort schep te maken, ving hij hiermede de gort op, die door de draaiende steen in deze hand werd geduwd. De met gort uit den steen gevulde hand werd nu weer terug getrokken en het kaartje weer recht gezet, waarna men de gort uit den steen met die van het monster kon vergelijken. Daar dit dagelijks werk was kon men hiermede handig omgaan, alleen wanneer men pas nieuwe steenen had opgelegd, die natuurlijk veel dikker waren dan de afgelegde, gebeurde het wel, wanneer men hier niet om dacht, dat men z'n hand te diep, te ver, er tusschen stak, waardoor men de nagels en de knokkels van de vingers nogal kon bezeren. Op dezelfde manier als de 3de Reis werd ook de 4de R. en de 5de Reis bewerkt. Met de 6de Reis had de gort meestal de vereischte diepte verkregen en was dan geheel platgeslepen. Doordien de gort bij elke opvolgende snêe steeds platter en dunner werd, moest hierop allengs langzamer gemalen worden, daar de gort veel kans had doormidden te breken en ook de puntjes aan de gort weinig

weerstand meer boden. Aan de 6de Reis moest al heel langzaam gemalen worden; de nerfjes in de gort waren nu bijna geheel weggeslepen.

Had men de laatste uitloopen van de nu geslepen gort „pas” gemalen, dan werden meestal een paar zeilen ingehaald en de uitlooper uitgelaten. Men liet de molen zoo enige tijd „Voor de loos” draaien op dat de steenen goed zouden leeg loopen en deze restant gort over de harp werd gezeefd, dit noemde men „afharpen”. Bleef er geen gort meer over dan werd de vang neer gelegd en het meel uit de groepen verwijderd. Daar men van het middel relsel, dat was staangebleven, parelgort moest maken, werd bij de molens met loom werk: „het werk verhangen”, n.l. het loome werk werd afgeslagen en de steenspillen in het krappe werk gezet, daar de steenen nu vlug moesten ronddraaien. Verder werd de harp schoongemaakt en de ramen veranderd daar de nu te pellen gort kleiner van korrel was, dan de zoopas afgemaalde. Ook moesten de loopers verder van de leggers afgebracht „hoger gehangen” worden, omdat de gort nu rond moest worden. Dit „hoger hangen” deed men door de loopers elk 2 dunne blikjes „een dubbel blikje” te laten rijden, hoger op te brengen, hetgeen men

kon doen door de persbalk met de lichtstok op te lichten, hieronder een dubbel blikje te leggen en daarna te laten zakken. De maalkaartjes werden nu weer gevuld, nu met een niet volle kleine maat „de parelgortmaat”, middelgort, ongeveer 15 à 20 kop of ± 15 Kg. Nu was men weer maalklaar en werden de zeilen weer bijgelegd.

De vang werd opgehaald en nu liet men de molen flink hard draaien. Men maalde aan deze snêe met 2 steenen tegelijk. Doordien de steenen zoo vlug rond draaiden en ook dat er zich zoo weinig gort tusschen de steenen bevond en de looper zover van de legger was afgebracht, werd de gort al tamelijk rond. Deze snêe werd heel diep genomen, waardoor men dus ook veel meel verkreeg.

Deze snêe werd steeds „de 2de Reis van Zomer” genoemd, ook al werd zoo gemalen van wintergerst. Het pellen aan de 2de Reis van Zomer was voor den molen nogal gemakkelijk, daar, al maalde de molen zeer vlug, de uitloopers zeer diep moesten gemalen worden, zoodat ze niet zoo spoedig pas waren gemalen. Bijna de helft van de gort die aan de 2de R.V.Zomer werd gemalen, werd meel.

Had men het middelrelmeel en ook de gort van het grof, dat hier uitgevallen was nog geschikt

was voor parelgort, nu geheel aan de 2de R.V.Zomer vermalen, dan kwam men aan de 4e Reis van Parelgort „4^{de}R.Van Parelén” en moest de harp weer schoongemaakt en veranderd worden. Hadden bij de 2de R.V.Zomer de 1600 er” ramen als als bovenste op de harp gelegen, nu moesten deze door de 1400 er” of parelgortramen worden vervangen. Verder werd aan de 4de R.V.Parelén veel langzamer gemalen dan aan de 2de R.V.Zomer, ook wed met dezelfde kleine hoeveelheid gort tusschen de steenen gemalen, maar nu met een steen over en weer ook bleven de uitloopers niet zoo lang meer tusschen de steenen. De gort, die gedurende deze snêe door de 1400 er ramen was gevallen werd niet meer overgemalen, dit was de 4R parelgort. Men noemde deze snêe ook wel „de voorsnêe van parelén”. Was de 4RVparelén afgemalen, dan was de 5de Reis aan de beurt. De vang werd neergelegd om de groep en de groepluiken schoon te maken en zorgvuldig aan te vegen; het meel dat men nu verkreeg was n.l. het parelmeel, dat voor mensschelijk voedsel werd gebruikt. Ook werd nu gedurende het malen niet meer van de stuifpompen gebruik gemaakt. De parelgort die bij de 5de Reis door de 1400 er ramen viel werd ook niet verder gemalen, dit was dan de 5^{de}R.

Parelgort en deze was ronder en mooier van kleur dan de bij de vorige Reis uitgevallen 4R. Parelgort. Was bij deze 5de Reis de parelgort weer alle door de steenen geweest dan kwam de 6de Reis of laatste Reis aan de beurt. Op deze snêe werd nog al zacht gemalen, daar men nu diep in 't gemaal was gekopmen, waardoor de gort veel kans had door midden te breken. Alle gort, die tot dusver over de gaatjes in de parelgortramen waren gekomen, moet nu alle door de gaatjes heen en het kon nogal lang duren voordat de gort door de gaatjes verdwenen was. Het was nou aldoor de overgebleven korrel door de steen voorzichtig laten afslijpen en daarna deze weer te zeven. Was men eindelijk zoover dat men bijna niets meer overhield dan was het gemaal hiermede afgepeld. De 6Reis parelgort die men op deze manier had verkregen was door haar diepte helder en mooi van kleur, alle korrels waren gelijkelijk rond en hard, feitelijk had men niet anders als de pern, de pit, van de gerst overgehouden en de rest was parelmeel geworden.

De molen werd nu weer stil gezet, het parelmeel werd uit de groepen geschept en deze weer netjes aangeveegd, de harpramen werden weer van de harp genomen en schoongemaakt,

waarna weer andere harpramen in hun plaats werden gelegd. De pelsteen en werden weer een dubbel blikje zakken gelaten en voorts werd de snaar van de korenharp om de dooieman gelegd, waarna men aan „de rel” van het „nieuwe gemaal” kon beginnen.

Uit het zoopas afgepelde gemaal had men de volgende soorten gort en meel verkregen: n.l. „relmeel”, „pelmeel” en „parelmeel”, verder „voergerst” en „uitwaaisel”, „de 3de Reis”, „4de Reis”, „5de Reis” en „6de Reis lange of geslepen gort” en de hier uitgevallen „3de Reis”, „4de Reis”, „5de Reis” en „6de Reis gebroken gort”, vervolgens de „4de Reis”, „5de Reis” en „6de Reis pargort” benevens de tijdens het pasmalen verkregen „4de Reis”, „5de Reis” en „6de Reis gebroken pargort”, deze werden ook wel „voorloopen” genoemd. De gerstdoppen en het korenstof werden om hun geringe waarde meestal niet meegeteld; het geld dat deze bij de verkoop opbrachten was bestemd voor de vrouw van den baas en werd „spelden geld” genoemd.

Door den meesterknecht kon nu „het gemaalbriefje” worden opgemaakt, waarin dan werd vermeld de soorten gort en meel die men uit dit gemaaltje had verkregen, benevens de hoeveelheid. Deze hoeveelheden kon maar bij

benadering worden opgegeven, daar de gort en ook het meel, die voor de verzending was gereed gekomen, gedurende het malen in een driewielig houten kuipje [Fig. 63] werd opgevangen, welk kuipje naar grootte 7 à 8 schepel gort of meel kon bevatten. Was zoo'n kuipje vol, dan werd deze, na eerst een streepje of een kerf op de lei van de waaierij te hebben aangebracht, naar een der kassen in den schuur gekroden en hier leeg gestort. Het aantal kerfjes op de lei gaf den aan, hoeveel volle kuipjes gort men dan in den schuur had gebracht.

De pelders rekenden toen nog met schepels en zakken, een enkele maal wel eens met mudden. Een zak had 3, en een mud 4 schepels inhoud.

Het verschil tusschen „de uitkomst” en „het gewicht dat de gerst voor het pellen had”, werd „Verlies” genoemd, welk verlies veroorzaakt werd door wegstuiven en verdampen en dat varieëren kon van 150 tot 250 Kg per Last van 2000 Kg. Vooral was het verlies groot, wanneer de gerst niet droog genoeg was geoogst, wat met de inlandsche soorten nog al eens het geval was. Ook konden de buitenl. gerstsoorten soms veel zand en korenstof bevatten.

Dezelfde soort gerst kon ook tot andere soorten gort worden gepeld, zooals halfronde (alias rond)

gort, ronde gort, die alleen door de 1600 er ramen waren gezeefd; gort die eerst rond en daarna geslepen werd, zoogenaamde „gort met een drukkertje”, enz. enz; terwijl men van de voorloopen en gebroken gort ook nog wel fijne parelgort kon maken.

Bij sommige dag- en nacht molens bleven de pelders, bij winderig weer, en vooral wanneer deze molens ver in het veld stonden, dag en nacht aan den molen en sliepen daar dan 's nachts in een bedstêe op 't schuurzolder. Deze bedstêe noemde men „de Kooi”. Het gebeurde wel, dat zij de gehele week niet thuis kwamen. Zondagsmiddags om 4 uur werd de vang opgehaald en den daarop volgende zondag morgen om 8 uur werden de zeilen ingehaald.

De dagtaak op deze molens begon 's morgens 8 uur en eindigde 's avonds 8 uur. De middelknecht met de 4de man of jongen maalden dan „de voornacht” van 's avonds 8 uur tot 's nachts 2 uur, waarna zij afgelost werden door de meesterknacht en de derde man, die dan „de nanacht” van 's nachts 2 uur tot 's morgens 8 uur maalden. Over dag waren de pelders bij elkaar en verdeelden het werk onderling, zooals de kassen met gort verschoppen, gerst van 't schuurzolder aftappen, gort opzakken, enz.

Meestal werd de 3de of 4de man, of beiden tegelijk met een met gort gevulde schuit weggezonden om deze naar de diverse afnemers te brengen of om voorraad te halen. Er moesten kuipen geblikt worden of op het blikblok blik geslagen worden [Fig. 64] enz. Zoo bleef er genoeg werk over dat bij dag gedaan kon worden. Meestal was bij deze molens ook nog een vijfde man, de hutjongen, die voor de hut en het eten moest zorgen en dit eten dan voor de pelders van hun woningen moest halen en die ook naar den baas monsters moest brengen, orders ontvangen enz.

Bij andere pelmolens werd om 's morgens 6 uur begonnen tot 's nachts 12 uur. Dit noemde men de dagmolens en waren verreweg de meesten. Bij deze molens begon de nacht na 's avonds 6 uur en bestond het personeel meestal uit 3 man, n.l. meesterknecht, middelknecht en derdeman. Zoowel bij de dag en nacht als bij de dagmolens was de middelknecht de maalder.

Deze bevond zich steed op het maalzolder en werd dan enkel bij de schaft, eten, of theetijd afgelost door meesterknecht of derdeman.

Niet altijd was er echter wind genoeg voor een pelmolen, door elkaar maalde deze slechts 150 à 160 dagen per jaar en dan had de molen nog niet altijd den geheelen dag gemalen, en

kwamen dagen genoeg voor dat men tot 's avonds maalde, of dat men na den middag eerst de vang ophaalde, en ook, dat de molen slechts met een kleine maat ging inplaats van met volle werk.

Door elkaar werd met den pelmolen 150 tot 175 Last gerst verwerkt, al naar er vlooke of diepe gort van werd gepeld.

Gebeurde het, nadat het langen tijd flink gewaaid had, dat de voorraad gerst aan den molen was uitgeput, opgemalen, dan moest de molen noodgedwongen worden stop gezet; men sprak dan van „een gat in het schepsel”. Een stukkend schepel kwam natuurlijk nooit voor, het was slechts een ander benaming waarom de molen niet maalde. Bij de pelmolens moest meest alles met 't schepel opgeschept worden; was hier nu een gat in, dan kon men scheppen zooveel men wilde, doch men kon de maalkaartjes toch niet vullen, waardoor het pellen bleef uitgesloten.